

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ГОЛОВНЕ АРХІВНЕ УПРАВЛІННЯ ПРИ
КАБІНЕТІ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ
ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ

А.В.Кентій

УКРАЇНСЬКА
ВІЙСЬКОВА
ОРГАНІЗАЦІЯ (УВО)
в 1920 – 1928 рр.

Короткий нарис

Київ - 1998

КЕБТІЙ *Анатолій Вікторович* - головний охоронець фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, член робочої групи з вивчення ОУН-УПА при Інституті історії України НАН України

У монографії на основі маловідомих архівних матеріалів простежується шлях Української військової організації (УВО) від утворення до виникнення на її основі Організації українських націоналістів (ОУН). Книга є першим монографічним дослідженням складної теми, пов'язаної з історичними коренями ОУН.

Монографія підготовлена у відповідності з планом роботи Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА на 1998 рік.

Підготовку і видання монографії здійснено на кошти, виділені для робочих груп при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА.

Відповідальний редактор - д.і.н. С.В.Кульчицький

Комп'ютерний набір - Л.В.Дубич

Оригінал-макет - Л.А.Гречина

ISBN 966-02-0757-3

**© Інститут Історії України
НАН України**

ВІД РЕДАКТОРА

Цією книгою робоча група з вивчення проблематики ОУН-УПА при Інституті історії України починає публікацію своїх праць. Програма публікацій групи розрахована на те, щоб полегшити діяльність Урядової комісії з вивчення ОУН-УПА, яка працює при Кабінеті Міністрів під керівництвом віце-прем'єр-міністра України В.А.Смолія.

Робоча група повинна виявити і вивчити архівні матеріали, що стосуються Організації українських націоналістів і створеної нею Української повстанської армії, а також оцінити наявні в науковому обороті публікації під кутом зору їх вірогідності. Члени робочої групи прагнуть жодною мірою не політизувати складних проблем і розв'язувати їх винятково у науковій площині. Такий підхід характерний, зокрема, для монографії А.В.Кентія.

А.В.Кентій - відомий в Україні архівіст з великим практичним досвідом. Він народився у квітні 1937 р. в Києві. У 1968 р. закінчив Київський університет ім. Т.Г.Шевченка, після чого розпочав роботу в архівній системі: старшим науковим співробітником Центрального державного історичного архіву УРСР в Києві, старшим інспектором Головархіву УРСР, науковим працівником партійного архіву Інституту політичних досліджень ЦК Компартії України, заступником директора Центрального державного архіву громадських об'єднань України, начальником відділу зберігання і обліку Головархіву при Кабінеті Міністрів України. У квітні 1997 р. А.В.Кентій перейшов на пенсію, але продовжує працювати головним охоронцем фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

А.В.Кентій є одним з упорядників ряду збірників документів, у тому числі: "Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1959-1965" (К., 1987), "Голод 1932-1933 гг. на Украине: глазами историков, языком докумен

тов" (К., 1990). Він має понад півсотні публікацій (статей, повідомлень, добірок документів), вміщених у збірниках наукових праць, наукових і громадсько-політичних журналах. У співавторстві з акад. І.Ф.Курасом видав монографію "Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны)" (К., 1988).

Серія монографій А.В.Кентія, яка присвячена історії Організації українських націоналістів, відкривається книгою про Українську військову організацію. Внаслідок майже цілковитої відсутності джерел УВО - це досить загадкова організація, навколо якої зосередилося немало історичних міфів. А.В.Кентій досліджує її, широко використовуючи документи так званого "Празького архіву", про який треба сказати декілька слів.

У 1945 р. працівники Архівного управління УРСР (яке тоді було підпорядковане, як відомо, НКВС УРСР) вивезли два великі комплекси документів з установ, створених у Празі українськими емігрантами: Музею визвольної боротьби України та Історичного кабінету. До них було додано деякі документи іншого походження. Весь комплекс одержав умовну назву "Український празький архів", яка тепер побутує серед дослідників і архівістів.

Основна маса документів потрапила до Центрального архіву вищих органів влади та управління України і десятиріччями перебувала на спеціальному зберіганні. Після 1991 р. вона була упорядкована і тепер інтенсивно використовується. Порівняно незначна частина документів, яка мала, з точки зору чекістів, оперативне значення, була передана в архів НКВС УРСР. У 1988 р. КДБ УРСР передав їх в партійний архів (тепер - Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ці архівні матеріали проходять науково-технічну обробку і досі ще до кінця не упорядковані (немає, зокрема, нумерації справ і аркушів). Дослідникам вони ще не видавалися. Монографії А.В.Кентія побудовані в значній мірі на цих документах.

С.В.Кульчицький

ПРОРАХУНКИ ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА В 1917-1920 рр.

В історії багатьох народів ХХ століття пов'язане з подіями, котрі вивели їх на шлях самостійного розвитку і творення власних держав. Одні досягли цієї мети переважно мирними засобами, інші - внаслідок збройної боротьби. Нелегко склалася доля українського народу, котрому довелося виборювати незалежність у складних історичних умовах.

Перша світова війна 1914-1918 рр. стала детонатором, який дав поштовх національно-визвольним і соціальним рухам. Вони справили істотний вплив на долю народів Центральної і Східної Європи. На уламках імперій Габсбургів, Гогенцоллернів і Романових виникли нові держави. Українська демократична революція 1917-1918 рр. покликала до життя Українську і Західно-українську народні республіки. Шлях, який пройшла Україна від I Універсалу Центральної Ради у червні 1917 р. до прийняття Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. Акту проголошення незалежності, був устелений мільйонами загиблих синів і дочок українського народу.

Причини, з яких український народ у час великих потрясінь 1914-1921 рр. не зміг вийти згуртованим у єдиній державі на зразок, наприклад, поляків, були об'єктом багатьох досліджень вітчизняних і зарубіжних істориків і політологів. Вчені представляли різні ідеологічні течії та наукові школи і нерідко приходили до протилежних висновків. Якщо взяти міжнародний аспект цієї проблеми, то легко побачити: тогочасна громадська думка не сприймала українців як окрему націю. Водночас українська національна ідея не стала матеріальною силою і не оволоділа масами. Шлях до незалежності не був подібним до одноактної дії. Час підтвердив, що прагнення до розбудови власної держави - це поєднання державницької ідеї з

національною самосвідомістю у тій мірі, в якій вони розвинені у кожному народі.

Після Першої світової війни 1914-1918 рр. і громадянської війни 1918-1920 рр. на теренах колишньої Російської імперії українське питання виявилось ще більш заплутаним, ніж до 1914 р., коли територія України в її етнографічних кордонах була поділена між імперіями Романових і Габсбургів. Версальський мирний договір 1919 р., угоди, підписані Антантою з колишніми союзниками Німеччини, Ризький мир 1921 р. між Польщею і Росією заклали основи такого порядку в Європі, у якому не знайшлося місця незалежній Українській державі. Більша частина українських земель увійшла до Радянського Союзу. Закарпатська Україна включалася до складу Чехословаччини. До Румунії відійшли Північна Буковина з Хотинщиною і Південна Бессарабія. Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Посяння Підляштя і Лемківщина стали частиною Польської держави.

Керівні діячі й активні учасники визвольної боротьби, які опинилися в еміграції, по-різному оцінювали причини поразки, її наслідки і перспективи боротьби. Були спроби звинуватити один одного, звести особисті рахунки. Відчувався брак головного - бажання об'єктивно розібратися в тому, що сталося, об'єднатися навколо національної ідеї, відкинути особисті амбіції.

Серед української політичної еміграції чи не найбільш активним елементом виявилися колишні вояки армії УНР і Української галицької армії(УГА)*.

* Українська галицька армія (УГА) - назва регулярної армії Західно-української народної республіки (ЗУНР) в 1918-1924 рр. Перші формування УГА виникли на початку листопада 1918 р. під час боїв з польськими військами за Львів. У липні 1919 р. під тиском польської армії УГА разом з урядом ЗУНР перейшли через р.Збруч і спільно з Армією УНР воювала проти більшовиків. В грудні 1919 р. командування УГА уклало угоду й підпорядкувалося керівництву денікінських військ на півдні України..

І в цьому проглядалася певна закономірність. Бо саме на долю військовиків випав найважчий тягар у визвольних змаганнях. Вони не шкодували життя, намагаючись виправити помилки політиків. Саме вони більш за всіх прагнули до активних дій. У їх свідомості міцно загарбувалося гасло: "Соборну самостійну Україну здобудемо тільки мечем". Серед військовиків особливою рішучістю вирізнялися колишні Січові стрільці, одна з найбільш організованих і дисциплінованих частин армії УНР*.

Невдовзі після звільнення з польських таборів для інтернованих вояків армії УНР, група старшин - січовиків виїхала за кордон, намагаючись включитися в політичне життя української еміграції. Але там вони по-

Після розгрому білогвардійців залишки УГА, переформовані в три бригади, увійшли до складу Червоної армії як Червона українська галицька армія (ЧУГА). В ході польсько-російської війни 1920 р. дві з трьох бригад УГА вийшли з підпорядкування Червоної армії і приєдналися до армії УНР, але були розформовані польським військовим командуванням. Ще в червні 1919 р. гірська бригада УГА прорвалася через польський фронт в Карпатах і вийшла на територію Чехословаччини, де була інтернована. З часом до неї приєдналися й інші групи старшин і стрільців УГА. Всі вони під назвою частини УГА до 1924 р. перебували у так званих військових і робочих таборах в різних містах ЧСР (Йозефів, Ліберці тощо).

* Січові стрільці. - формація Армії УНР в 1917-1919 роках. Бере початок від створення в листопаді 1917 р. в Києві Галицько-буковинського курення Січових стрільців з числа полонених українців, колишніх вояків австро-угорської армії. В перші місяці 1918 р. командиром Січових стрільців став Є. Коновалець, який перебував на цій посаді до кінця бойових дій. За час свого існування Січові стрільці мали різні форми організації: І курінь Січових стрільців, Полк Січових стрільців, Окремий загін Січових стрільців, Дивізія Січових стрільців, Осадний корпус Січових стрільців, Корпус Січових стрільців, Група Січових стрільців. У грудні 1919 р. Група Січових стрільців була розформована.

бачили розбрат і неспроможність консолідувати наявні сили на виробленні й реалізації єдиної програми боротьби за державність. "Українська еміграція, - писав Є.Коновалець, - забула про завдання, які стоять перед кожною політичною еміграцією, і всю свою енергію обернула на безпродуктивну гризню"¹. Незважаючи на окремі розбіжності в поглядах, переважна більшість військовиків-емігрантів була одностайна в тому, що однією з головних причин поразки у визвольних змаганнях стала неспроможність тогочасної української політики створити боєздатні національні збройні сили. Зокрема, у вітальному листі Товариства колишніх вояків армії УНР у Франції, надісланому 16 жовтня 1928 р. до своїх побратимів у Ізраїлі, підкреслювалося, що боротьба за самостійну Україну велася з "великими жертвами та багатьма помилками, котрі були наслідком нашої непередбачуваності, неорганізованості, а головне, - недооцінювання ваги своєї національної української армії".

Коли Центральна Рада своїм III Універсалом проголосила утворення Української народної республіки, основною збройною силою молодої держави був 34-й український корпус колишньої російської армії під командуванням П.Скоропадського. Саме він зупинив наступ на Київ частин 2-го гвардійського корпусу, який перебував під впливом більшовиків. Однак у зимові місяці 1917/1918 рр. формування, яке здержало назву 1-й Український корпус, фактично втратило боєздатність і в короткий час розпалося. Як згадував П.Скоропадський, його пропозиції щодо забезпечення корпусу продовольством і обмундируванням, посилення дисципліни серед особового складу були відкинуті військовим керівництвом Генерального секретаріату УНР, а сам він змушений був подати у відставку².

Нездатність української влади розбудувати національні Збройні сили визнавали й політики. Відомий діяч УНР І.Фещенко-Чопівський, згадуючи перші місяці після створення Центральної Ради, писав, що вже тоді "військовики не мали добрих проводирів-офіцерів,

їх наставниками були переважно підофіцери та прапорщики воєнного часу". "Рідко можна було зустріти, - зазначав він, - кадрового старшину-українця в ранзі капітана або підполковника, вищих рангів взагалі бракувало. В цьому й було наше нещастя". За його словами, "питання національної армії гальмувалося впертістю партійних демагогів"³.

І дійсно, навесні-влітку 1917 р. більшість українських соціал-демократів вважала, що необхідно вести мову не про організацію української регулярної армії, а про згуртування вояків-українців російської армії в окрему групу і щоб ця група перетворилася в справжнє українське народне військо і ніколи б не стало силою в руках пануючих класів, до якої б нації вони не належали. Такої думки дотримувався й голова Генерального секретаріату УЦР В.Винниченко.

Правда, з часом В.Винниченко намагався відвести від своїх колег по партії звинувачення за "невміння організувати українську армію". Він вважав, що Українська національна армія могла бути створеною лише єдино на базі селянства для захисту української землі. Але Центральна Рада не наважилася на невідкладне й радикальне вирішення земельного питання в інтересах широких верств народу. Тому замість справжньої армії, основою якої мало стати селянство, за словами В.Винниченка, створювалися військові частини з "аматорів у шапках з червоними шликами, які не маючи ні знання, ні дисципліни, або гинули без потреби, або розбігалися"⁴.

На аналогічних позиціях стосовно створення національної регулярної армії стояли в той час й представники інших партій соціалістичної орієнтації - Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська партія соціалістів-федералістів, Українська партія соціалістів-самостійників⁵.

Цікавими здаються й думки з зазначеного питання П.Скоропадського. Він теж дійшов висновку, що боездатне українське військо можна було створити лише з земельних власників-хліборобів. Але і йому не вдалося

провести аграрну реформу, яка б цивілізованим шляхом вирішила земельне питання в Україні. До того ж за короткий час гетьманату німці штучно стримували розбудову української армії, хоч, як пише П.Скоропадський, велось формування кадрів восьми корпусів і Сердюцької дивізії, малася необхідна зброя і спорядження⁶.

Правдива й сумна картина стану збройних сил України подається в праці "Історія січових стрільців": "Українська армія організується й формується без усякого плану й без усяких підстав... Формують частини активніші особи, які, зібравши певний гурт людей навколо себе, отримують пізніше санкцію уряду й стають Н-ською частиною... Завдяки цьому підрахунок сил і управління ними бували часто не під силу вищому командуванню... Українська армія ніколи не могла довести частин навіть до половини мирного складу. Ні одна мобілізація їй не вдається, а те, що змобілізоване, після перших боїв дезертує"⁷.

Справжнім лихом Українського війська стала горезвісна "отаманщина", рідна сестра червоної партизанки. На відміну від більшовиків, яким завдяки винятковій енергії Л.Троцького і заходам залізної дисципліни вдалося побороти це явище в Червоній армії, керівництво УНР з цим завданням не впоралося. "В поширенні явища "отаманії", - згадував Є.Коновалець, - була частинка вини й покійного головного отамана. Він серед тодішніх обставин не спромігся завжди енергійно виступати проти тієї страшної небезпеки, що затруювала і без того кволий організм нашого війська"⁸. З цим солідаризувався й колишній начальник контррозвідки армії УНР, начальник охорони С.Петлюри полк. М.Чеботарів. Не торкаючись особи головного отамана, у листі від 31 серпня 1925 р. до сотника В.Шевченка він писав: "З одного боку, "отаманія", а з другого - відсутність твердої руки, определеної лінії у військову гучило нас..."⁹

Відомо, що Центральна Рада фактично водночас з Раднаркомом РСФРР (а саме на початку 1918 р.) присту-

пила на підставі власного закону від 3 січня 1918 р. до створення народного війська. Але, на відміну від короткого за змістом і динамічного щодо практичного втілення в життя ленінського декрету про організацію Червоної армії, закон УЦР передбачав кількоступеневу схему розбудови збройних сил України, розраховану на довгий час, а тому як виявилось, нереальну з погляду чинної ситуації.

Між тим оті "аматори у шапках з червоними шпиками", на думку деяких іноземних спостерігачів, не справляли враження організованої і дисциплінованої збройної сили. Так, один з німецьких представників у березні 1918 р. писав до оперативного відділення німецького Східного фронту, що українське військо - це "військо найманців; воно складається з бувших солдатів і офіцерів, безробітних і авантюристів". За його словами, українська армія нараховувала десь близько 2000 вояків, мала невелику кількість гармат, кулеметів, панцерних автомобілів, і її бойова сила була надзвичайно малою¹⁰.

Звичайно, з часом справи дещо поліпились, але докорінно змінити становище не вдалося.

Втім, провину українських партій соціалістичної орієнтації у справі організації регулярної армії можна визнати лише частково. Постійне військо завжди розглядалося як опора диктаторських режимів, і не хто інший як французький мислитель Ш.Монтеск'є писав, що "немає нічого більш безрозсуднішого, ніж армія". Проти постійного війська виступали у той час й російські більшовики. Наприкінці 1917 р. вони стали на шлях демобілізації старої армії. Не вважали це вкрай деморалізоване військо кістяком нової російської армії й чільні діячі білогвардійського табору.

Отож, на нашу думку, головна причина невдачі щодо створення української регулярної армії в значній мірі пов'язана з суб'єктивним фактором. Серед українства у той час не знайшлося людей, рівних за талантом відомим в історії організаторам "нових армій" О.Кромвелю в Англії і Л.Карно у Франції в XVII-XVIII ст. А в Росії з

цим надзвичайно складним завданням блискуче впорався Л.Троцький, хоч стартові умови для його розв'язання і в Росії, і в Україні були фактично однаковими.

Колишніх військовиків глибоко вразила не тільки слабкість організації національних військових сил, що до певної міри обумовлювалося об'єктивними факторами, але й безпорадність державної влади, міжпартійні чвари, нездатність вищих посадових осіб УНР здійснювати тверде керівництво боротьбою з внутрішньою і зовнішньою небезпекою. Коли на початку січня 1919 р., усвідомлюючи "безголів'я влади", Є.Коновалець від імені Січових стрільців запропонував В.Винниченку повну підтримку щодо проведення в життя його політичної і соціальної програми, то голова Директорії злякався необхідності вжиття рішучих заходів.

Виявляв хитання в цьому питанні й С.Петлюра, не наважуючись оголосити стан військової диктатури, як це було, наприклад, у РСФФР, і забезпечити твердий державний курс. Згадуючи пізніше ті часи, розглядаючи головного отамана як "людину кришталю чесно, безкорисну, доброї волі, великої віри й енергії", Є.Коновалець водночас зауважував, що у С.В.Петлюри "не було потрібної підготовки для керма військовими й політичними справами української держави"¹¹.

Не краще виглядало й оточення головного отамана. Характеризуючи українських політичних і партійних діячів, вище згаданий М.Чеботарів писав: "Так, люди освічені, чесні й свідомі патріоти, але хіба це люди практики, хіба у них мається воля державника, без котрої не може бути всякий державний муж?"¹². І з цією оцінкою важко не погодитись, коли згадати, що на чолі Росії стояли у той час такі постаті, як В.Ленін і Л.Троцький, на чолі Польщі - Ю.Пілсудський. Наприклад, стосовно більшовиків, В.Винниченко зазначав: "Віра в свою місію, у величність, у планетарність робила їх невтомними, стійкими, вона діяла на докільля й викликала часом пошану навіть у ворогів"¹³.

Отож, коли спробувати оцінити політичне керівницт-

во УНР в 1917 - 1920 рр., то можна, перефразовуючи відомі слова лорда Холдена у 1912 р. на адресу Берліна*, сказати, що і в Києві впадав у очі "брак характерів". Керманічі української демократичної революції в той вирішальний час, коли виникла загроза Українській державі, не спромоглися, говорячи словами відомого німецького філософа В.Гегеля, закликати громадян до виконання їхнього обов'язку - захисту незалежності своєї держави¹⁴.

* У лютому 1912 р. військовий міністр Великої Британії Холден провів в Берліні переговори з питань англо-німецьких відносин, які закінчилися невдачею. Німці відмовилися від пропозиції англійців скоротити свою військово-морську програму. Не вдалося також досягти угоди про нейтралітет на випадок "втягнення у війну" обох країн з ініціативи інших держав.

СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ. КЕРІВНІ ОРГАНИ, СТРУКТУРА І МЕРЕЖА УВО.

Не дивлячись на поразку у визвольних змаганнях, саме колишні вояки армії УНР виявилися найбільш послідовними у справі продовження боротьби за самостійність України. Зокрема, вже у липні-серпні 1920 р. в Празі відбулися переговори представників Українських січових стрільців (УСС)*, Січових стрільців, інших українських військових формацій, результатом яких став, за спогадами Є. Коновальця, "з'їзд відпоручників (представників - автор) українських військових організацій за кордоном"¹⁵. На ньому й було започатковано створення "Української військової організації" (УВО)**.

Згаданий з'їзд проходив у той час, коли Червона армія веда бойові дії проти поляків на теренах Східної Галичини і Західної Волині, що певною мірою позначилося на деяких рішеннях з'їзду. Відомості про це можна почер-

* Українські січові стрільці (УСС, усуси) - українське національне військове формування в складі австро-угорської армії в 1914-1918 рр. Створене в серпні-вересні 1914 р. як легіон УСС, нараховувало близько 3 тис. вояків. З осені 1914 р. легіон брав участь в боях проти російських військ. В жовтні 1918 р. передислокований з півдня України до Буковини. Старшини і стрільці легіону склали ядро УГА, взяли участь в організації в листопаді 1917 р. в Києві Галицько-буковинського куреня Січових Стрільців.

** Назва "УВО" з'явилася після 1924 р., тобто після розколу колишньої Військової організації (ВО). Та частина членів ВО, яка об'єдналася навколо Є. Коновальця і порвала стосунки з середовищем ЗУНР, найменувала себе УВО, заявила про загальноукраїнський характер своєї діяльності. Інші члени ВО створили в 1926 р. Західноукраїнську національну революційну організацію (ЗУНРО), про яку йтиме мова нижче.

пнути із записки діяча ЗУНР Л.Мишуги на ім'я голови Української національної Ради ЗУНР Є.Петрушевича* від 20 серпня 1920 р. Він особисто познайомився з машинописним примірником директив, привезених з Праги до Відня. Вони формулювалися у такій редакції:

"1) З'їзд констатує, що причиною національної катастрофи є факт, що на українських землях маємо три уряди (петлюрівський, більшовицький і диктатора).

* Петрушевич Євген (1863-1940 рр.) - державний і політичний діяч Східної Галичини. З 1917 р. - голова Української парламентської репрезентації у Відні. В жовтні 1918 р. очолив Українську Національну Раду Східної Галичини, яка на початку листопада проголосила створення Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР). Був президентом ЗУНР, одним з лідерів Української народно-трудової партії (УНТП). В червні 1919 р. Державний секретаріат ЗУНР іменував його уповноваженим диктатором ЗУНР. Коли в липні 1919 р. уряд ЗУНР і УГА перейшли на Велику Україну, то Є.Петрушевич рішуче виступав проти будь-яких угод з більшовиками, незважаючи на загрозу для України з боку денікінських військ. На цьому ґрунті в нього виникли суперечки з деякими членами уряду УНР. Пізніше він погодився з рішенням командування УГА про тимчасове підпорядкування галицьких частин керівництву білогвардійських військ на півдні України. Після поразки збройних сил УНР і ЗУНР в боротьбі з більшовиками Є.Петрушевич виїхав до Відня, де очолював закордонне представництво Національної Ради ЗУНР. В 1922-1928 рр. він, з огляду на відмову західних держав визнати незалежність Східної Галичини, перейшов на радянофільські позиції, пов'язуючи надії на визволення західноукраїнських земель від польського панування з допомогою СРСР. Після розколу в середовищі Української Національної Ради Східної Галичини і організації в 1925 р. Українського національно-демократичного об'єднання у Львові Є.Петрушевич намагався об'єднати своїх прихильників навколо створеної Української партії праці (УПП) (1927-1930 рр.). Коли ж цього не сталося, він відійшов від політичної діяльності. Помер в Берліні.

2) Всі військові частини за кордоном належить задержати в якнайбільшій організованості і дисципліні.

3) Не ставити опору більшовицькому наступу на Галичину.

4) Осягнувши соборність українських земель під більшовиками, розпочати акцію за здійснення самостійності УНР¹⁶.

Слід припустити, що у Празі питання про створення всеукраїнської військової організації через розбіжності у середовищі колишніх вояків українських армій не було остаточно вирішено. За цих обставин Є. Коновалець і його однодумці започаткували УВО як регіональне об'єднання, розраховуючи з часом поширити його впливи і діяльність на всі українські землі.

Ця точка зору підкріплюється певними фактами. По-перше, в конфіденційних документах канцелярії Є. Петрушевича УВО завжди іменувалася як В.О. (Військова організація): По-друге, до складу Начальної команди УВО, яка сформувалася у Львові, увійшли виключно галичани з частин Січових стрільців та УГА. По-третє, у середині січня 1923 р. в Празі відбувся організаційний з'їзд представників п'яти осередків української військової еміграції (з дев'яти запрошених), який заснував "Український військовий союз" (УВС).

УВС розглядав себе як загальнонаціональну організацію, що має на меті "об'єднати українські військові організації за принципом "нація вище над усе". Він прагнув "створити сильну духом еміграцію, свідому своїх національних завдань, яка не вагатиметься і не йтиме ні до одного з окупантів, але твердо й непохитно проводитиме національну роботу". Підкреслювалося також, що УВС - "організація не територіальна, не класова, а національна". Почесним головою УВС обрали найавторитетнішого військового діяча УНР генерал-поручника М. Омеляновича-Павленка¹⁷.

Інтерес становлять й інші цікаві ініціативи військово-

виків. Так, на початку липня 1922 р. у Будапешті відбулися переговори між провідниками УНКТ (Українське народне козацьке товариство) І.Полтавцем-Острияницею та Б.Бутенком з колишнім командувачем армії УНР генерал-поручником М.Омельяновичем-Павленком. Обидві сторони дійшли висновку, про необхідність вжиття заходів щодо "об'єднання національно-державних і активних елементів як серед цивільних, так і військових українців з метою зведення їх в єдиному Українському козацькому товаристві для відбудови Української самостійної держави"^{17а}. При цьому прихильники УНКТ називали себе націоналістами-козаками і заявляли: "історія народа і державність творяться не подачею голосів, а того більше дипломатичних нот, а залізом і кров'ю".

Але годі було чекати злагоди. За словами полк. М.Чеботаріва, коли "вмістити в один мішок Удовиченка і Омельяновича, то вони навіки перегризуться за первенство"¹⁸. Так воно й сталося. Згаданий УВС виявився недовговічним. Замість нього 6 листопада 1926 р. в Празі був заснований Союз організацій колишніх вояків армії УНР. У прийнятому статуті підкреслювалося, що мета союзу - це об'єднання всіх поодиноких військових організацій і груп на платформі збереження і розвитку української військової традиції, відновленої боротьбою армії УНР в 1917-1921 рр. та закріплення її волею українського народу на рідній землі. Союз також заявляв, що він перебуває у стані постійної готовності до послуг уряду УНР¹⁹.

Аналогічні організації незабром виникли в Бельгії, Німеччині, Франції, Хорватії, Чехословаччині, Туреччині, Польщі, США і Канаді. Водночас у Варшаві створюється Українське військово-історичне товариство, а пізніше в Празі постає Українське військово-наукове товариство (УВНТ).

Треба визнати, що українське вояцтво виявилось у підсумку нездатним подолати амбіції своїх керівників, не зуміло стати під єдиний політичний провід. Цікавими здаються у цьому контексті думки полк. М.Чеботаріва.

У листі від 31 серпня 1925 р. до сот. В.Шевченка він писав: "Здавалося б, що бувші військові мусили б об'єднатися і утворити сильну військову організацію на ґрунті військовості і старих традицій. Так ні..." І далі Чеботарів зазначив: "На жаль, я не знаходжу між нашими військовиками такого чоловіка, який би зрозумів всю вагу такої організації і енергійно взявся б за здійснення її"²⁰.

І це була правда. Звичайно, чудові фахівці та розумні люди були. Наприклад, серед військовиків високим авторитетом користувався вже згадуваний бувший командувач армією УНР генерал-поручник М.Омельянович-Павленко, якого називали "Дідом". Але і в нього амбіції брали гору перед здоровим глуздом, розсудливістю і політичною доцільністю. Зокрема, він інтригував проти головного отамана і голови Директорії УНР С.Петлюри, не був постійним у ставленні до різних політичних сил.

Отож, з усіх ініціатив вояків українських армій позитивні результати дала лише справа Є.Коновальця та його товаришів по зброї. Тільки УВО зуміла стати на шлях практичних дій, кинула виклик спочатку польській адміністрації, а потім й іншим загарбникам українських земель. УВО у своїй діяльності не зуміла уникнути багатьох прорахунків, однак її внесок в український національно-визвольний рух був найпомітнішим.

Тим часом у перші місяці існування УВО її доля, як гадається, не була до кінця з'ясованою. Як пише у своєму щоденнику діяч стрілецького руху і відомий правник В.Старосольський, восени 1920 р. він мав розмови з Є.Коновальцем з приводу відновлення стрілецьких організацій (УСС і Січових стрільців). За словами Старосольського, Є.Коновалець заявив, що "організація Січових стрільців існує - треба відновити організацію УСС, відтак з'єднаємо обидві ці організації в одну"²¹.

У контексті зазначеного не важко побачити, що об'єднана організація українського стрілецтва могла б стати альтернативою існуванню УВО. Однак з'їзд УСС, який відбувся на початку квітня 1921 р. в Празі, не вирішив питання об'єднання УСС і Січових стрільців.

Далися взнаки розбіжності в стрілецькому середовищі. Одна частина стрілецтва схилилася до співпраці з урядом Є.Петрушевича, інша ставала на радянофільські позиції, зв'язувала себе з Комуністичною партією Східної Галичини (з 1923 р. - Комуністична партія Західної України). Чимало старшин і стрільців зайняли сторону Є.Коновальця, який на згаданому з'їзді виступив з програмною промовою. Як зазначав у доповідній записці від 14 липня 1933 р. до ЦК КП(б)У представник Комінтерна при КПЗУ, який мав можливість ознайомитися з протоколами з'їзду УСС, згаданий з'їзд "заклав організаційні початки УВО"²², яка на той час виступала як Військова організація(ВО).

З перших днів утворення УВО їй було важко розраховувати на визнання і підтримку як самостійного чинника політичного життя у середовищі української еміграції і в товщі українського народу. Увагу привертала діяльність так званих державних центрів: УНР у Польщі, ЗУНР в Австрії і гетьманців-державників у Німеччині. З ними пов'язувалися серед українців надії на продовження боротьби за самостійну Україну. Крім того, командний склад Січових стрільців який увійшов до керівного ядра УВО, став об'єктом нещадної критики за начебто політичну короткозорість і прагнення здійснювати тиск на уряд УНР в часи визвольних змагань.

І треба віддати належне Є.Коновальцю і його соратникам, котрі за край несприятливих обставин не тільки вдало відводили ті удари, але й зуміли поставити справу так, що викликали інтерес до своєї організації. Спочатку УВО створювалася з метою "зберегти військові кадри, щоб вести далі боротьбу проти обидвох окупантів". Проте швидко стало зрозумілим, що на перспективи війни на теренах України не слід розраховувати. Тому діяльність УВО мала набути головним чином диверсійно-підривного спрямування стосовно польського окупаційного режиму. А замах члена УВО С.Федака у 1921 р. на Й.Пілсудського і львівського воєводу Грабовського засвідчив, що в арсеналі Військової організації з'явився ефективний засіб тиску на польську адміністрацію.

Хоч в офіційних заявах УВО зазначалося, що вона "не ставить терористичної діяльності як виключно свого завдання", а прагне "пропагувати думку загального революційного зриву українського народу", колишнім січовим стрільцям і воякам УГА більше імпонували силові форми боротьби з польським окупантом. І цього, особливо на початку 20-х років, чекала від них значна частина населення.

В одному з підпільних видань середини 20-х років стверджувалося, що визвольний рух у Західній Україні "не повинен і не сміє йти старими шляхами, він мусить поставити собі не тільки ширші рами діяльності, але і ясну мету. Він мусить з початкової дифензиви (оборони - авт.) перейти в наступ, з протесту і соціального бунту перемінитися в національне повстання з ясною метою звільнення Західної України від ляцької окупації і творення власної держави". При цьому особлива увага зверталася на політичні атентати (замахи), які є "видним доказом внутрішнього протесту зі сторони гнобленого", а тому "алармують не тільки поневолену націю, але і увесь світ"²³.

Обравши шлях диверсійно-підривної і терористичної діяльності, УВО зразу ж перейшла на нелегальне становище. Всі її члени пов'язувалися суворою військовою дисципліною і беззастережним підпорядкуванням своїм зверхникам. На згаданому вище з'їзді УВО для керівництва організацією було обрано комітет. Але коли більшість учасників повернулася до краю, то у вересні 1920 р. у Львові спочатку постала Начальна колегія УВО в складі О.Навроцького, М.Матчака, Я.Чижа, Ю.Полянського, В.Целевича. Після приїзду з-за кордону в липні 1921 р. Є.Коновальця він очолив реорганізовану з Начальної колегії Начальну команду УВО, яка з часом перебрала назву "Верховна команда". Начальником штабу УВО став полк. Ю.Отмарштейн*.

* У травні 1922 р. Ю.Отмарштейн був вбитий за нез'ясованих обставин. Колишній начальник контррозвідки Армії УНР полк. М.Чеботарів вважав, що вбивство Отмарштейна - справа рук Р.Сушка.

За іншими даними, керував УВО сенат у складі трьох осіб, з середовища котрих обирався командант.

Територія, на яку поширювалася діяльність УВО, спочатку ділилася на чотири, а потім на 13 округ, а останні - на повіти. Найменшою клітиною вважався гурт з п'яти членів. Окружні й повітові осередки УВО очолювали команданти, кількість яких уже у 1922 р. становила 58 осіб. 1922 року у зв'язку з виїздом за кордон команданта і членів Начальної команди УВО, внаслідок переслідування поляками, у Львові створюється крайова команда УВО на чолі з полк. А.Мельником*. Водночас здійснюється спроба створити крайову команду УВО й для Наддніпрянської України. З таким завданням в СРСР виїхали сотники І.Андрухів та М.Опока, котрі з часом були заарештовані чекістами. Між тим, у рішеннях з'їзду членів Ради Верховного команданта УВО**, який відбувся 8-11 червня 1930 р. в Празі, зазначалося, що з'їзд "прийняв з приємністю до

* Мельник Андрій (1890-1960 рр.) - військовий і політичний діяч, полковник Армії УНР. В 1914-1916 рр. комендант сотні в легіоні УСС. Після втечі з російського полону в 1917 р. став одним з співзасновників в Києві формації Січових стрільців. У 1918-1919 рр. один з найближчих соратників полк. Є.Коновальця. На початку 1919 р. тимчасово очолював штаб дійової Армії УНР. Як крайовий командант УВО на весні 1924 р. був засуджений польською владою за розвідувальну роботу. Через деякий час за допомогою глави Державного центру УНР А.Лівицького був звільнений з ув'язнення. На деякий час відійшов від активної політичної діяльності. Після загибелі в 1938 р. Є.Коновальця А.Мельник очолив провід ОУН і перебував на цій посаді до кінця свого життя. В 1940-1941 рр. намагався уладнати розкол в середовищі ОУН, який призвів до створення в лютому 1940 р. Революційного проводу ОУН на чолі з С.Бандерою. В лютому-жовтні 1944 р. був ув'язнений німцями до табору в Заксенгаузені. Помер в Люксембурзі.

** Питання точної назви керівних органів УВО через брак джерел недостатньо вивчені. В другій половині 20-х років замість Начальної команди з'являється Верховна команда УВО, а Є.Коновалець йменується Верховним комендантом. На нашу думку, Рада Верховного команданта УВО замінила колишній сенат УВО.

відома факт зв'язку Спільки (мається на увазі УВО-автор.) з революційними організаціями на Великій Україні і висловив побажання, щоб цей зв'язок Верховна команда поширила та належно закріпила"²⁴.

Разом з тим з документів радянських спецслужб відомо, що проникнення УВО в радянську Україну розпочалося з 1924*р. і пов'язувалося з членами КПЗУ, іншими громадськими й культурними діячами з Галичини, котрі переїхали на побут до УРСР і начебто були агентами УВО. Заарештований органами ДПУ України М.Біляч у своїх зізнаннях стверджував, що Є.Коновалець послав на схід також О.Думина, Дністренка, Хом'яка. За його ж словами, в 1924 р. на Україну нібито приїздив Д.Паліїв: Серед членів київської групи УВО називався вищезгаданий М.Опока²⁵.

Експозитури УВО організовувалися також за кордоном, зокрема, у Чехословаччині, Литві, вільному місті Данциг. У цьому місті в 1925 р. була створена старшинська школа і проведено тритижневий курс вишколу членів УВО.

В організаційному відношенні кожна команда УВО, як правило, складалася з референтур: організаційної, бойової, політичної або пропагандивної, фінансової. Особливе місце в УВО займала розвідувальна референтура, яку очолював сотник О.Думин. Навколо його особи було чимало різних чуток. Одни вважали, що він працював на польську і радянську розвідку, інші - на німецькі спецслужби. Важливе значення у забезпеченні УВО від ударів польської поліції належало конспірації. За словами відо-

* УВО фактично вже восени 1921 р. виступила проти більшовиків. Два її активні члени - Р.Сушко та Ю.Отмарштейн взяли участь в листопадовому рейді Ю.Тютюнника в Україну, який завершився трагедією Базара. Коли Є.Коновалець отримав звіт про цей рейд, то він, за його словами, зміцнився у "переконанні, що думку про військову інтервенцію з-за кордону треба раз і назавжди відкинути".

мого діяча УВО-ОУН В.Мартинця*, в 1922-1928 рр. конспірація в УВО "була найліпше поставлена й найсильніше бережена, як ніколи перед тим або потім".

У порівнянні з іншими союзами бувших воєнків українських армій УВО мала одну незаперечну перевагу, яка забезпечила їй високу життєздатність, а в наступному - можливість трансформації в більш масову організацію відому під назвою ОУН. Ця перевага полягала в тому, що лише УВО зуміла створити свої осередки на західноукраїнських землях. Масовою базою УВО стала галицька молодь, її найбільш свідомо і динамічна частина, котра боляче реагувала на поразку своїх батьків у боротьбі з поляками в 1918-1919 роках і прагнула до активних дій під прапорами визвольного руху.

Щоб схарактеризувати настрої молоді на Західній Україні у той час, коли до лав визвольного руху прилучалися Р.Шухевич, С.Бандера, В.Кук, М.Лебідь та багато інших, доцільно прицитувати кілька рядків з листа середовища ЗУНРО від 26 листопада 1926 р. із Східної Галичини до товариства Січ ім.Б.Хмельницького у Нью-Йорку. "Щодо молоді середніх шкіл по містах, - говорить в згаданому листі, - то вона прямо захоплена революційними ідеями, є навіть такі запалені голови, що хотіли б сейчас піднімати революцію** і клопіт маємо, щоб їх погамувати"²⁶.

* Мартинець Володимир (1899-1960 рр.) - політичний діяч, журналіст і публіцист, з 1927 р. - член Верховної команди УВО, головний редактор журналів "Сурма"(УВО) і "Розбудова нації" (ОУН). В 1929 р. на Першому конгресі ОУН обраний секретарем проводу ОУН. На початку 30-х років, за словами Є.Коловальця, В.Мартинець був його найбільш довіреною особою серед членів проводу ОУН. Пізніше переїхав до Франції, де працював в націоналістичному середовищі. Після розколу в ОУН в 1940 р. був активним членом мельниківської ОУН. Автор відомої книги "Українське підпілля: від УВО до ОУН" (1949 р.). Помер в Канаді.

** У листі Західноукраїнської національно-революційної організації, про яку вже йшла мова, звичайно, йдеться про національну революцію, спрямовану проти польського панування. Разом з тим слід зауважити, що серед членів ЗУНРО були й люди, які симпатизували комуністам.

Говорячи про утворення УВО, не можна обминути ті обставини, які в цей період склалися у Східній Галичині, окупованій Польщею. То був час, коли уряд ЗУНР прагнув домогтися від Антанти скасування польського окупаційного режиму на західноукраїнських землях і створення тут самостійної галицької держави. Але 14 березня 1923 р. Рада послів великих держав (Велика Британія, Франція, Італія, Японія) вирішила згадане питання на користь Польщі.

Відомо, що на це рішення вплинуло багато причин. Цікавою здається у цьому контексті думка відомого громадського діяча О.Макаренка*. У листі від 3 квітня 1923 р. до Ю.Колларда він писав: "Антанта не могла: ні приєднати Галичини до України, ні зробити з Галичини окрему державу. Ніхто собі не ворог. Антанта теж. Коли б Галичина була самостійною державою, то Москва б мала через Галичину коридор до Німеччини, зайшла б в тил Польщі і її знищила. А Польща для Антанти необхідна як сторож Німеччини і оборонний вал проти Москви і більшевизма. Аби Україна була дійсно самостійною державою, Антанта, на мою думку, не вагалася б на приєднання Галичини до України, бо українська держава грала б ту роль, що тепер Польща, я думаю, навіть з більшим успіхом"²⁷.

Важко не погодитися з вищезазначеним твердженням, але при цьому слід додати, що справа Західної України мала б іншу долю, коли б українська політична еміграція спромоглася виступити перед міжнародним співтовариством єдиним фронтом проти домагань поляків і коли б на цих теренах польський окупаційний режим зустрівся із збройним спротивом українського населення.

Однак у той час нечисельна УВО і недостатньо згуртовані прихильники Є.Петрушевича, яких роздирали

* Макаренко Олександр - брат члена Директорії УНР Андрія Макаренка, громадський і політичний діяч, організатор і лідер Української народної партії (з 1917 р. - Української партії самотсійників-соціалістів)(ЕУ, с.1437).

міжпартійні чвари, були не в змозі вчинити рішучий опір польській владі і спонукати Лігу націй до прийняття рішення, яке б відповідало інтересам українства. Тодішні українські політики призабули (або ж злякалися?) про таку могутню зброю, якою був повстанський рух в подіях 1917-1921 рр. в Україні, і не застосували цю зброю проти Польщі, побоюючись звинувачень з боку Антанти в наслідуванні більшовицьких методів боротьби.

Коли влітку 1920 р. у Східну Галичину вступили війська Червоної армії, то як свідчить лист від 27 серпня 1920 р. керівника закордонних справ ЗУНР С. Витвицького до посла ЗУНР у Празі С. Смал-Стоцького, уряд ЗУНР замість використання цієї ситуації для боротьби з польськими окупантами прагнув "не допустити до того, щоб повстання прибрало большевицький характер"²⁸.

Виявляв нерішучість і непослідовність уряд ЗУНР і в наступні роки. Так, 12 липня 1922 р. військовий представник уряду ЗУНР в Празі повідомив команду Українського військового табору в Йозефові (ЧСР), де перебували частини колишньої Української галицької армії, що серед української еміграції поширюються чутки "щодо майбутнього повстання в Східній Галичині" і певні дані свідчать, що "розсадником сих поголосок є і Табір". З огляду на зазначене повідомлялося, що уряд ЗУНР "всяку акцію веде лишень в отвертім полі, до підпільних організацій ніколи нікого не ангажував, ніколи з подібними акціями не мав нічого спільного, ані мати не може". Військовий представник вимагав посилити контроль за поведінкою особового складу вояків УГА, застерігати проти розповсюдження неправдивих чуток, притягати винуватців до відповідальності²⁹.

Але в середовищі УГА польська окупація Західної України сприймалася вкрай негативно, багато вояків бажали продовжити збройну боротьбу з поляками. Проявом згаданих настроїв стало створення навесні 1923 р. в Йозефівському таборі "легіона смерті". Він мав об'єднати найбільш відчайдушних бойовиків і стати "вдарною силою проти нахабного і лютого ката, месником всіх за-

подіяних нашому народові кривд". Члени "легіону" планували перебратися до Литви, де за згодою місцевих чиновників мали пройти необхідний військовий вишкіл³⁰.

В цілому ворожу позицію стосовно згаданого вище рішення Ради послів зайняла й УВО. У записці від 19 березня 1923 р. яка зберігається серед документів прездiальної канцелярії і глави ЗУНР, зазначалося: "Військова організація стоїть далше на становищі активної боротьби з польською окупацією та з польським елементом взагалі в цілому просторі західноукраїнських земель". Сам Є.Коновалець закликав "не дуритися надіями на автономію", до чого схилилися окремі діячі українського національного табору, підкреслював, що "сьогодні балачки з поляками неможливі"³¹.

З огляду на зазначене слід підкреслити, що приїзд Є.Коновальця на західноукраїнські терени вже зразу був хворобливо сприйнятий Є.Петрушевичем і це помітно позначилося на стосунках між обома діячами. Причина згаданого, як здається, крилася в тому, що в цей час глава ЗУНР домогався визнання Антантою незалежності ЗУНР і був рішуче проти того, щоб пов'язувати долю Західної України з продовженням боротьби за державну незалежність всіх українських земель. У цьому контексті Є.Петрушевич вважав, що командант УВО, "користуючись з нагоди, хоче на галицькому ґрунті творити собі базу до нових евентуальних авантур під кличем соборної України"³².

Отож, в цьому принциповому питанні - ЗУНР або соборна Україна - була одна з головних розбіжностей в поглядах між Є.Петрушевичем і Є.Коновальцем, яка негативно позначилася на національно-визвольному русі в Східній Галичині.

Колишній командир Осадного корпусу Січових стрільців полк. Є.Коновалець, котрий очолив УВО, був одним з найавторитетніших діячів українського національно-визвольного руху 20-30-х років. Як писав член УВО і ОУН З.Книш, Є.М.Коновалець "став легендарною постаттю, символом спротиву всього ук-

раїнського народу в його боротьбі на чотирьох займанщинах". Народився командант УВО в 1891 р. у м.Зашків на Львівщині в родині українських інтелігентів. Вчився у львівській гімназії, а потім в університеті. За вимоги українізувати вищу освіту в Галичині студент Коновалець був заарештований. Очолював під час навчання молодіжну фракцію Української національно-демократичної партії. Як прапорщик австро-угорської армії в 1915 р. потрапив у російський полон, де в таборі військовополонених у Поволжі познайомився з А.Мельником, Р.Сушком, В.Кучабським та іншими майбутніми старшинами січових стрільців. Після Лютневої революції 1917 р. приїхав до Києва, де став один з організаторів "Галицько-буковинського куреня", а потім і куреня січових стрільців. З березня 1918 р. він - командир полку січових стрільців, котрий був роззброєний німцями, коли останні привели до влади П.Скоропадського.

Коли в листопаді 1918 р. в Україні розпочалося збройне повстання проти гетьмана П.Скоропадського і німецько-австрійських окупантів, керовані Є.Коновальцем січові стрільці відіграли вирішальну роль у захопленні Києва, де перебрала владу Директорія УНР. Деякий час Є.Коновалець був військовим комендантом столиці України, а потім став командиром Осадного корпусу січових стрільців, котрий брав активну участь у бойових діях впродовж 1919 р. і зарекомендував себе найбільш стійкою військовою формацією армії УНР.

Після звільнення з польського табору інтернованих вояків армії УНР у Луцьку, полк. Коновалець за особистим дорученням С.Петлюри виїхав за кордон з метою створення нового військового формування з частин бійців українських армій, котрі були інтерновані в Чехословаччині і Польщі. Однак ця робота була припинена у зв'язку з закінченням війни між Польщею і радянською Росією.

Як уже зазначалося, в 1921 р. він обирається командантом Начальної команди УВО, а після атентату С.Федака виїздить у 1922 р. із Західної України остаточно за

кордон. Штаб-квартирою УВО став Берлін. Завдяки зусиллям Є.Коновальця УВО помітно активізувала український національно-визвольний рух, зробила його більш динамічним і радикальним. Слова команданта УВО "здобудеш українську державу, або згинеш у боротьбі за неї" знайшли палкий відгук у серцях західноукраїнської молоді, спонукали її до вступу в УВО, а потім - ОУН, до активної боротьби за самостійну Україну.

Цілком закономірно, що саме Є.Коновалець став засновником ОУН, з діяльністю якої зв'язані найпам'ятніші події у визвольних змаганнях українського народу в ХХ столітті. Очоливши ПУН (Провід українських націоналістів), під час поїздки до США в 1929 р. він сприяв активізації діяльності стрілецьких громад в США і Канаді, орієнтації їх на УВО-ОУН, заініціював створення "Організації державного відродження України" (ОДВУ), домогся матеріальної підтримки націоналістичного руху.

Є.Коновалець виявив себе гнучким політиком, здатним миттєво реагувати на зміни в зовнішньополітичній і внутрішній обстановці в Україні, пристосовувати до цього форми і методи роботи ОУН. Голова ПУН мислив завжди загальнодержавними категоріями і розглядав націоналістичний рух у Західній Україні як складову частину визвольних змагань українського народу.

За словами діяча ОУН Б.Кордюка, Є.Коновалець "не був теоретиком і жадною мірою ідеологом", бо за "своєю природою та темпераментом просто не хотів бути". Згаданий автор цілком справедливо вважає, що Є.Коновалець - військовий і політичний організатор, особа, "що має дар та здібність гуртувати людей навколо великого завдання". Сам голова ПУН прекрасно усвідомлював свою особисту відповідальність на цій високій посаді. "Провідник, - писав Є.Коновалець, - і в найгірших ситуаціях не сміє, з одного боку, тратити душевну рівновагу, а, з другого боку, мусить все передумати до найменших дрібниць, а, зокрема, приймати

як можливі найбільш небезпечні ситуації"³³. Він прагнув до активної діяльності в керівництві націоналістичним рухом, скаржився, що перебування на одному місці (у цей час це був Швейцарія) не дає йому ані свободи рухів, ані свободи діла, обмежує його діяльність "тільки до безплідної переписки".

Важливою якістю голови ПУН було його критичне ставлення до власних дій, вміння спокійно вислухати аргументи своїх соратників. Коли в 1930 р. фінансовий референт ПУН Д.Демчук зауважив, що Є.Коновалець як провідник, наділений диктаторськими повноваженнями, недостатньо ними користувався, "нічого не робив, лише займався фінансовими справами, а це не його робота", то голова ПУН визнав цю критику цілком справедливою. При цьому водночас зазначив, що від правильного вирішення фінансових питань залежить фактично доля існування ОУН. В іншому випадку Є.Коновалець писав члену ПУН Д.Андрієвському: "Я критику люблю, бо тільки при її допомозі можна добачити, що зроблено правильно, а що ні". А також слушно додав: "Прошу тільки критикуючи діяльність ОУН, більш превизно формулювати те, що критикуєте, як теж подавати, як на Вашу думку, повинно робитися"³⁴.

Є.Коновалець рішуче виступав проти застосування в полеміці між членами ПУН і ОУН (а також з політичними опонентами) непристойних висловів, які він називав "вуличною лайкою". З цього приводу він критикував М.Сціборського, який вживав такі слова, як, наприклад, "шулери, зрадники, нахаби". Щодо діячів УНР і гетьманського руху, то на думку Є.Коновальця, називати їх зрадниками теж "було б надто відважно"³⁵.

Користуючись високим авторитетом Є.Коновалець багато зробив для організаційного зміцнення і матеріального забезпечення діяльності ОУН, ідейного загартування її кадрів, для усвідомлення всім членством гострої потреби безкомпромісної боротьби за ук-

раїнську державу. Поряд з цим він не зміг в останні роки свого життя усунути розбіжності між ПУН і крайовою ексекутивною ОУН на Західних українських землях. Його тривала відірваність від краю, недостатнє знання місцевих кадрів були, мабуть, однією з причин майбутнього розколу в ОУН.

Наділений рисами командира і провідника, голова ПУН був надзвичайно товариською і чуйною людиною, схильною безмежно довіряти людям з найближчого оточення. Цим нерідко користувалися ті, хто свою участь у визвольній боротьбі пов'язував не з інтересами Організації, а з власними амбіціями і планами. Невипадково серед найближчого оточення опинився відомий Р.Яри, котрий завдяки знанню кількох мов, елегантній зовнішності і красномовству став, за словами одного німецького джерела, "незамінним співробітником п.Коновальця"^{35а}. Його вплив на Є.Коновальця був дуже значним. З незрозумілих причин голова ПУН наблизив до себе й таємного агента НКВС Павлуся Валюха (П.Судоплатов), свого вбивцю, який спритно грав роль представника неіснуючого націоналістичного підпілля у Східній Україні.

Смерть Є.Коновальця 23 травня 1938 р. у Роттердамі стала непоправною втратою для ОУН, усього національно-визвольного руху. Хоч терористичний акт здійснив згадуваний вище "Валюх", проте, на думку відомого політолога П.Бался, не стояв осторонь цієї справи й шеф абверу В.Канаріс, котрий мав можливість "скерувати кроки Коновальця на Роттердам"³⁶.

Таким чином, можна зробити припущення, що хоч й немає прямих доказів співпраці німецьких і радянських спецслужб в історії з вбивством Є.Коновальця, але, на нашу думку, обидві сторони були зацікавлені в усуненні вождя українських націоналістів.

Загибель провідника ОУН набуває ще більшого трагізму, коли згадати, що в середовищі української політичної еміграції ходили вперті чутки, що катастрофа в Роттердамі "була наслідком внутрішньої бороть-

би в ОУН", як про це писав у листі від 24 червня 1938 р. до О.Назарука відомий діяч гетьманського руху С.Шемет³⁷.

Завершуючи характеристику Є.Коновальця, вважаємо доцільним навести рядки з щоденника відомого українського педагога і громадської діячки С.Русової, зроблені 5 червня 1928 р.: "Убило ГПУ Коновальця - який жах, по усій Європі панують своїми адськими машинками. Убили вождя націоналістів, ким його замінити?"³⁸.

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ УВО. ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ І УРЯД ЗУНР.

Як вже зазначалося, діяльність УВО здійснювалася як у формах активного, так й пасивного спротиву польській окупаційній політиці в Західній Україні. Активні форми боротьби включали терористичні акти проти найбільш вороже настроєних до українців польських урядовців, а також до тих членів української спільноти, котрі співпрацювали з поляками. Поряд з цим дії бойовиків УВО спрямовувалися на нищення державного майна, дезорганізацію комунікацій (транспортних і зв'язку), проведення експропріації коштів для потреб визвольної боротьби. Основною формою пасивного опору були бойкоти політичних, економічних та інших заходів окупаційної адміністрації.

Уже впродовж 1922 р. на західноукраїнських землях здійснено низку саботажно-диверсійних актів, зокрема, 38 на залізничному транспорті. Поряд з цим були спалені військові склади і магазини біля Перемишля; на шляху Львів-Бібрка пошкоджено системи телеграфно-телефонного зв'язку, поруйновано залізничні станції, їх окремі об'єкти в Сопотові, біля Кутів і в Городку, здійснено 8 спроб підризу залізничних рейок, спалено приміщення поліції в Яворові, Городку, Угневі, Судовій Вишні. У цьому ж році виконано 20 замахів на зрадників й польських посібників, 10 - на поліцейських та їхніх агентів, 7 - на польських військовиків³⁹.

Влітку-восени 1922 р. сталося 2300 підпалів польських поміщицьких господарств, фільварків, інших об'єктів польської власності. Широкий резонанс мав рейд групи бойовиків УВО (до 50 чоловік) на Тернопільщину з метою руйнування господарств польських колоністів. Однак згадані вище дії польська влада відносна не тільки на рахунок УВО, а й звинувачувала в цьому більшовиць-

ку агентуру. Українське населення в цілому схвально ставилося до бойкотів УВО проти загального перепису населення Західної України (1921 р.), виборів до польського сейму* та набору українців до польської армії (1922 р.)⁴⁰.

Події в Східній Галичині широко коментувалися пресою сусідніх країн. Так, в пресовому звіті уряду ЗУНР за час від 25 липня по 2 серпня 1922 р. повідомлялося про публікації на сторінках часопису "Вечірнє чеське слово" за 27 липня 1922 р. В згаданій публікації зазначалося, що виступи українців проти польського панування "перебирають форму партизанської війни", що "озброєні відділи галицьких повстанців підпалюють осідки польських колоністів, нищать залізниці і телеграфні проводи, мости і касарні (тобто, казарми - автор.) польської жандармерії, вбивають польських командантів, комісарів та інших", що "ціле українське населення підтримує цей рух"^{40а}.

З свого боку, на виступи українців поляки відповідали відплатними акціями. Під час здійснення пацифікаційної акції в 1922 р. польська поліція затримала близько 20 тис. українців. За словами В.Мартинця, було "заарештовано весь актив УВО, що не встиг перебратися за кордон або укритися в краю. Від цього удару УВО ще в 1923 р. не могла опам'ятатися"^{40б}. Не меншу загрозу для існування і діяльності УВО становила постійна активність польської розвідки, її прагнення проникнути в підпільні структури українського визвольного руху. З цього приводу в листі члена тимчасової колегії ЗУНРО до США відмічалось, що "ляцька розвідка є навіть дуже рухлива, а при цьому "працюючи, не щадить гроша"⁴¹.

Зазначені дії поляків помітно підірвали можливості УВО. Тому не випадково Є.Петрушевич під час зустрічі

* У листі від 12 червня 1925 р. до К.Мацієвича С.Пєтлюра писав: "...Я вважаю не лише доказом помилковості тактики галицьких українців, а й свідомством невеликого політичного розвитку української нації взагалі, бойкотування галичанами виборів до польського сейму".

з полк. А.Мельником зробив закиди про нездібність до праці проводу УВО та "про мізерний, а властиво ніякий вислід її роботи". З приводу зазначених закидів зв'язковий між Начальною командою УВО і урядом Є.Петрушевича Я.Чиж в листі від 24 березня 1922 р. просив главу ЗУНР подати докладні відомості про недоліки в діяльності УВО "для перевірки і евентуального справлення хиб"⁴².

Спад активності УВО відмічали й німецькі джерела. Зокрема, наголошувалося, що в 1923 р. УВО мала вигляд невиразного створіння, "постійні арешти і розгроми Організації, систематично здійснювані поляками проти українців, паралізували вею її роботу. Лише одинокий розвідувальний відділ УВО в Польщі ще якомсь працював"⁴³.

Особливо стала помітною розгубленість в лавах УВО після відомого рішення Ради послів від 14 березня 1923 р. В конфіденційному документі від 20 серпня 1923 р. під грифом "Строго довірочно. По прочитанню знищити", адресованому Є.Петрушевичу, повідомлялося: "З усіх областей ВО приходять звіти про поширення акцій комуністів... В деяких центрах ВО перейшли найкращі члени в комуністичний табір"⁴⁴.

Вважаючи головним завданням членів підпільної національно-революційної організації "шкодження та знищення державної сили гнобителя", керівництво УВО з середини 20-х років широко пропагувала ідею "організації власних військових відділів, щоб могли б своєю силою та формою закріпити здобутки повстання-революції". Разом з тим зверталась особлива увага на військовий вишкіл власних кадрів, набуття ними "військових знань", щоб запобігти сумному досвіду 1917 р., коли українським національно-революційним силам "бракувало тих військово-образованих провідників"⁴⁵.

Однак згадане вище завдання вирішувалося важко. Підготовка кадрів і накопичення зброї і припасів виявилися складною справою. Як згадував дяч УВО-ОУН З.Книш, який на початку 1930 р. був призначений бой-

овим референтом крайової команди УВО в Західній Україні, "арсенал УВО представлявся в тому часі слабо... Те, що подано в звітах, було малої вартості... Головним чином йшло про коротку зброю (тобто, пістолети - автор.), ручні гранати та вибухові матеріали"⁴⁶.

Тим часом УВО продовжувала демонструвати свою силу низкою подальших диверсійно-терористичних актів, які здійснювалися індивідуально або за участю кількох бойовиків. Звичайно, така тактика не могла похитнути польський окупаційний режим. Але, на погляд органу націоналістичної думки "Український голос" (Ч.31 від 10 серпня 1930 р.), за цими діями проглядався "один великий природомірний, хоч і самочинний зв'язок", "масовість тих явищ", "тінь Яреми"^{*}.

З відомих ширших акцій УВО стали події 1 листопада 1928 р. у Львові. У цей день, з нагоди 10-ї річниці ЗУНР, у місті після панахиди у собора св. Юра відбулася 10-тисячна демонстрація українства, котра розцінювалася, "як перший прилюдний масовий виступ УВО"⁴⁷. У лавах демонстрантів йшли озброєні бойовики УВО. Коли польська поліція спробувала розігнати демонстрацію, то за спогадами учасників "бойовики перші відкрили по неї вогонь з револьверів". Тільки прибуття підрозділів кінної поліції врятувало ситуацію, бо наелектризовані демонстранти були готові роззброїти піших поліцейських, а то й захопити владу в місті! Але керівництво УВО виявилось не готовим до такого розвію подій, до революційного зриву.

Поряд з боротьбою на внутрішньому фронті проти поляків УВО прагнула бути активною на зовнішньополітичному відтинку. Йшлося не тільки про підтримання ділових контактів з відповідними німецькими та литовськими однодумцями, але й про участь в роботі міжнародних громадських організацій, зокрема, в Комітеті поневолених народів, який створився у Парижі в 1924 р.

* Під Яремою мається на увазі відомий герой поеми Т.Г.Шевченка "Гайдамаки".

Спроби УВО впливати на діяльність згаданого комітету, де українська сторона посідала посади президента і секретаря, болісно сприймав колишній президент Української національної Ради Східної Галичини. У листі від 3 липня 1925 р. до Р.Перфецького Є.Петрушевич негативно відзивався про діяльність УВО, наголошуючи, що Військова організація майже третину року "не сповнює взятих на себе самочинно обов'язків так, що найавторитетніші політичні чинники вважають її вже від довгого часу фактично не існуючою"⁴⁸.

У середовищі Є.Петрушевича ходили чутки про наміри Є.Коновальця звернутися з меморандумами до німців та більшовиків про підтримку його організації. Восени 1927 р. Є.Петрушевич одержав повідомлення від Р.Перфецького, що на з'їзді у Данцігу представників УВО, УНДО й Української національної Ради Східної Галичини велись розмови про формування українського легіону на випадок війни Польщі з Радянським Союзом. З цього питання голова УНДО Д.Левицький, перебуваючи у Берліні, зустрівся з Є.Коновальцем і запропонував йому взяти участь у згаданій акції⁴⁹. Однак до реальних кроків справа не дійшла.

Повертаючись до згаданого вище рішення Ради послів від 14 березня 1923 р. про визнання польського суверенітету на Східну Галичину і Західну Волинь, слід відмітити, що цей акт став міцним підґрунтям для розвитку українського національно-визвольного руху на цих теренах. Хоч польська конституція в цілому могла гарантувати національні права українській меншості і відкривала можливості для їх практичної реалізації, уряд Польщі чудово розумів, що понад 5 млн. українців, національно усвідомлених і непогано згуртованих, котрі склали до 15% населення країни, постійно становитимуть загрозу польському пануванню на західноукраїнських землях.

І ці обставини викликали чималі суперечки у вищих ешелонах влади Польщі. Незважаючи на те, що помірковані політичні діячі у Варшаві схилилися до про-

ведення стосовно українців гнучкої політики, котра б рахувалася з їхніми національними правами, перевага все-таки виявилася на боці прихильників конфронтаційного курсу: серед яких переважали військові. Вони бачили вихід лише в полонізації українського населення і придушенні силою будь-яких спроб чинити опір цим заходам.

Особливо жорстокою і злочинною була так звана пацифікаційна акція польської влади в 1930 р. на теренах Східної Галичини, яка викликала величезне обурення всього українства. Зокрема, у заяві-протесті від 6 жовтня 1930 р., адресованій Лізі Націй, іншим міжнародним організаціям, Союз українських емігрантських організацій у Чехословацькій республіці писав: "Відділи озброєної жандармерії в числі кількох тисяч та кавалерійські полки з артилерією за наказом польської влади пішли хрестовим походом проти безбройного українського населення Східної Галичини. Шляхи цих карних експедицій позначені актами вбивств, мордування і ганебного насильства над українським населенням; руйнуванням і нищенням бібліотек, будинків просвітніх і економічних організацій та різного приватного майна".

Зазначені вище дії польська адміністрація намагалася виправдати необхідністю боротьби з терористичною діяльністю УВО. Але, як підкреслювалося у згаданій заяві-протесті, "перекидання відповідальності за вчинки поодиноких осіб чи груп будь-якого народу на цілий той народ, протирічить поняттям моралі, права й справедливості, властивих усім культурним націям". Автори заяви-протесту також наголошували, що застосована поляками "практика колективної відповідальності" зрівнялася "із большевицькою та подекуди навіть її перевищила своєю жорстокістю і брутальністю"⁵⁰.

Звичайно, коли йдеться про український національно-визвольний рух у Західній Україні в 20-30-і роки, то не можна зводити його лише до діяльності УВО, а потім й ОУН. У цей період, за підрахунками дослідників, на західноукраїнських теренах існувало близько 12 політичних партій досить широкого спектру, від клери-

кальних (Українська католицька народна партія, Українська католицька партія) до Комуністичної партії Західної України. Кожна з них бачила свій шлях, який мав привести до об'єднання всіх українських земель в єдиній суверенній державі, мала власні форми і методи боротьби.

Одним з найбільш популярних і масових було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) - партія української ліберальної інтелігенції. У його лавах перебували відомі діячі кооперативного руху, культури й освіти. На виборах до польського сейму УНДО, як правило, збирало найбільше голосів виборців і мало найбільшу кількість мандатів серед організованого українства.

УНДО, як й інші легально діючі політичні партії Західної України, стояла на позиціях парламентської демократії і вважала можливим розв'язання українського питання еволюційним шляхом, мирними засобами. Щоб засвідчити свою лояльність польській державі, УНДО в 1934 р. засудила вбивство терористами ОУН польського міністра внутрішніх справ Б.Перацького, в 1935 р. її депутати голосували в сеймі за воєнний бюджет. 1 вересня 1939 р. лідер УНДО В.Мудрий зробив заяву, що українське населення у кордонах Польщі має виступити проти німецької агресії*.

Як тепер добре відомо, в ті часи вирішити українське питання мирним шляхом було фактично неможливо. У міжнародній практиці при розв'язанні спірних питань, особливо тих, що стосувалися суверенітету і територіальної цілісності держав, переважала сила. Саме в

* За роки війни у політичних поглядах В.Мудрого сталися великі зміни. У 1944 р. він налагодив зв'язки з німецькими спецслужбами. У березні ц.р. був одним з ініціаторів зустрічі уповноваженого провуду ОУН І.Грицьоха з представниками поліції безпеки і СД Галичини, у лиши стає одним з віце-президентів Української головної визвольної ради, створеної з ініціативи ОУН.

такий спосіб Японія загарбала Маньчжурію, відбивши її у Китаю, Італія завоювала Абіссінію, Німеччина анексувала Австрію, а потім захопила Чехословаччину. Аналогічними були дії СРСР по відношенню до Фінляндії. Силоміць Польща приєднала до себе частину Литви, Західну Україну.

З огляду на вищезазначена політика і стратегія УВО, а потім й ОУН виглядали реалістичнішими, ніж план легальних українських партій. Однак при цьому не варто кидати звинувачення їхнім лідером, як це роблять окремі дослідники, зокрема, О.Баган. У своїй книзі "Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї" (Дрогобич, 1995) він пише: "За дрібними подачками наші демократичні політики ніколи не могли добачити високої ідеї повноцінної української свободи і незалежності. Просити, вичікувати сприятливих обставин, задовільнятися найменшим, поступатися чимось значним заради найпринизливішого - ось була їх тактика".

З цим твердженням неможливо погодитись, не кажучи вже про його некоректність. Загальновідомо, що мирні й немирні форми політичної боротьби це насамперед реалізація в часі існуючих альтернатив, що залежить від об'єктивних обставин, а не від волі чи бажання політичних лідерів, партій і рухів. Що було неможливо для України за часів Ю.Пілсудського і Й.Сталіна, стало реальністю в епоху М.Горбачова. У той же час збройна боротьба ОУН-УПА в 1941-1954 рр., незважаючи на її тривалий характер, не привела безпосередньо до завоювання Україною державної незалежності й суверенітету.

Зрозуміло, що не тільки проти Польщі була спрямована діяльність УВО. Головним її противником все-таки вважався СРСР. "Прапор боротьби проти поляків ми піднімаємо, - писав у одному з своїх листів Є.Коновалець, - але боротьбу з поляками будемо вести в тій мірі, у якій вони нас змусять вдаватися до самозахисту... Всі свої зусилля і надалі ми будемо спрямовувати проти більшовиків, готуючи проти них свій останній удар"⁵¹.

І надалі Є.Коновалець неодноразово заявляв, що

УВО "не раз давала докази негативного відношення до большевиків" і підкреслював, що ідеалом УВО є те, щоб "на Великій Україні постала теж подібна організація, яка б спільно, скоординувавши свою діяльність, повела діло визволення українського народу і створення шляхом національної революції великої єдиної соборної Української держави"⁵².

Хоч діяльність УВО (а потім й ОУН) в Наддніпрянській Україні не набула тих осягів, як на Західній Україні, однак це дало підставу радянській владі здійснити широкі репресивні заходи проти тих верств українського населення, які за певних обставин могли б становити загрозу тоталітарній системі. Не лише в 1932-1934 рр., але й у 1937-1938 рр. мали місце засудження за приналежність до "антирадянських терористичних націоналістичних організацій" та "контрреволюційної УВО". Зокрема, в останньому звинуватили відомого українського художника М.Івасюка, який переїхав з Австрії до СРСР і працював у Києві. На підставі рішення трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР від 14 листопада 1937 року його засудили до страти.

Проти М.Івасюка дали під примусом свідчення відомі командири УСС, а потім й УГА Г.Коссак і О.Букшований. Однак й останній у свою чергу ще в 1938 р. був звинувачений в тому, що за завданням закордонного центру УВО був перекинутий на Україну, де "разом з керівництвом УВО на Україні, і, зокрема, Коссаком Г., був одним з організаторів військового шпигунства в Червоній армії". Спочатку О.Букшованого засудили до 10 років ув'язнення, а 25 жовтня 1937 р. за постановою особливої трійки УНКВС Ленінградської області його розстріляли⁵³.

Звичайно, більшість аналогічних звинувачень не базувалася на конкретних фактах і доказах антирадянської націоналістичної діяльності, а виходила з вимушених під загрозою і тортурами зізнань заарештованих або ж свідків. Але поряд з цим були й інші відомості. Так, в зведенні політуправління Української військової округи від 17 лютого 1931 р. "Про антирадянську роботу в час-

тинах Української округи", яке було надіслане до політуправління Червоної армії, повідомлялося, що "відозви буржуазно-націоналістичних (українських) організацій до червоноармійців, звернені на розпалювання національних настроїв і створення невдоволення в армії радянською владою"⁵⁴. Не позбавлені сенсу повідомлення й про те, що в 1932 р. органи міліції України ліквідували 987 бандгруп, відібравши у їх учасників 3073 і вилучивши у населення понад 20 тис. одиниць вогнепальної зброї⁵⁵.

З огляду на викладене, на нашу думку, є підстави стверджувати, що серед певних верств населення радянської України було підґрунття для сприймання ідей українського націоналізму, усвідомлення необхідності боротьби за самостійну Україну. І до цього немало зусиль доклала діяльність УВО-ОУН.

Проголосивши одним з основних історичних ворогів української справи Польщу, УВО відносила до їх числа й більшовицьку Росію, а потім й Радянський Союз. Як вважають окремі дослідники, німецькі військові чинники, фінансуючи УВО, вимагали, щоб її "бойова та пропагандивна діяльність була спрямована тільки проти Польщі, а не проти СРСР...". Така позиція Берліна пояснювалася таємним військовим співробітництвом Веймарської республіки з Радянським Союзом в 1922-1933 рр. і німці об'єктивно не були зацікавлені в тому, щоб антибільшовицька діяльність УВО впливала на стан німецько-радянських відносин. Але існує думка, що центр УВО "уникав таких зобов'язань", тобто не відступав від антирадянської діяльності⁵⁶.

Проте на західноукраїнських землях в 20-і роки ставлення до Радянського Союзу, в складі якого існувала УРСР, не було таким одностайно ворожим, як до Польщі. В цьому регіоні були не тільки відверті прихильники більшовиків, але й чимало політично поміркованих українців, котрі розглядали радянську Україну як існуючу реальність. Відмічав "полівіння" колишніх старшин і підстаршин січових стрільців й Є. Коновалець.

І в середовищі вже згадуваного УНДО певний час існувала думка про можливість воз'єднання Західної України з Наддніпрянською Україною*, хоч більшість членів ЦК УНДО займала антирадянську позицію. Крім того, керівництво колишньої ЗУНР, очолюване Є.Петрушевичем, було схильне, на відміну від 1919-1920 рр., шукати в СРСР підтримку проти Польщі, пам'ятаючи, що саме Й.Сталін ще у ті часи висловлював припущення стосовно можливості існування на західноукраїнських теренах незалежної української держави, нехай нерадянської, але приязної до РСФРР і УСРР.

І тому з цим мала рахуватися УВО. Зокрема, в одному з листів до Галичини у травні 1921 р. Є.Коновалець писав, що та частина еміграції яку репрезентують галичани і до певної міри колишні січові стрільці, вважає, що "не треба дуже гостро в справах, які торкаються Галичини, виступати проти більшовиків тому, що большевики визнали не тільки самостійність Галичини, але ще більше, і теперішній її уряд (диктатуру)"⁵⁷.

В перші роки свого існування УВО формально визнавала своє підпорядкування урядові ЗУНР, очолюваному президентом Української національної Ради Східній Галичині Є.Петрушевичем. Зокрема, командант УВО Є.Коновалець брав участь у засіданнях Народного комітету Української народної трудової партії у Львові, який перебував в постійному зв'язку з адміністрацією Є.Петрушевича у Відні. Але з весни 1923 р. шляхи Начальної команди УВО й керівництва ЗУНР почали розходитися.

Вже в листі від 5 вересня 1923 р. керівництво Об'єднання українських організацій в Америці (Філадельфія) писало до Є.Петрушевича, що згідно отриманих відомостей "між урядом, краєм і В.О. немає наймен

* Розглядав у цей час УРСР як "єдиний національний осередок", що може зібрати навколо себе всі ще невизволені українські землі й М.С.Грушевський.

шого порозуміння". А 17 листопада ц.р. глава ЗУНР отримав повідомлення з-за океану, що делегати УВО в США Я.Чиж і В.Целевич негативно оцінюють діяльність уряду ЗУНР і виступають за його ліквідацію⁵⁸.

Тим часом рішення Ради послів у питанні долі Східної Галичини, вирішене на користь Польщі, змусило уряд Є.Петрушевича, який втратив офіційну міжнародну підтримку, схилитися до продовження боротьби за відновлення суверенітету ЗУНР за допомогою СРСР.

Правда, такий курс не отримав беззастережної підтримки на засіданні Міжпартійної ради Східної Галичини 20 березня 1923 р. Більшість учасників цього зібрання застерігала проти "загальної большевицької орієнтації", хоч і погоджувалася, щоб "вона в частині була". З часом такий розкид думок призвів й до розколу Української народної трудової партії (УНТП), найбільшої партії в складі Української Національної Ради ЗУНР.

Рішучу позицію проти зазначених кроків Є.Петрушевича зайняло керівництво УВО. Зокрема, воно виступило за ліквідацію диктатури ЗУНР і делегації Української національної Ради за кордоном, вимагало створення замість них об'єднаного політичного центра. УВО також заявила, що за всіх умов зв'язки "із совітською Росією є шкідливі і тому неприпустимі"⁵⁹.

Критично поставився до намірів Є.Петрушевича опертися в боротьбі з Польщею на Москву й голова Директорії УНР С.Петлюра. У листі від 12 червня 1925 р. до відомого політичного й громадського діяча УНР К.Мацієвича він писав з цього приводу: "...Я не бачу поважніших аргументів за необхідність допомогти большевикам у виконанні ними ролі "Івана Калита" щодо збирання земель українських"⁶⁰.

Однак орієнтація Є.Петрушевича на Москву не була випадковою, вона віддзеркалювала настрої серед населення західноукраїнських земель. З цього приводу

відомий діяч українського січового руху І.Боберський писав О.Назаруку (31 грудня 1924 р.): "Всі знають, що Буковина і Галичина сподіваються рятунку від большевиків"⁶¹. Але ми знаємо, що в ті часи Кремль з огляду на міжнародні відносини був нездатний надати широку й активну підтримку урядові ЗУНР, а лише заохочував його до антипольського спротиву.

До викладеного вище слід додати, що в середовищі ЗУНРО виникла у той час й думка про організацію української партизанки або "зеленої кадри" для продовження збройної боротьби з польською окупацією.

Про це йдеться у записці не встановленого автора, яка складена у Берліні 22 серпня 1925 р. і зберігається серед документів Є.Петрушевича. В ній говориться, що "ідея "зеленої кадри" вже давно кружить по краю, лише треба їй дати початок і моральне підпертя".

На погляд автора записки, партизанку доцільно проводити малими відділами, переважно у літній період, а восени обмежитися "скритим терором". Мета партизанки - сприяти вишколу бойових сил і призвичаїти народ до безкомпромісної боротьби з польськими окупантами, яка має завершитись повстанням.

Разом з тим зазначений кореспондент свідомий того, що згадану вище роботу, як й інші ширші заходи в краю і за кордоном, може здійснити лише провід, складений з людей ідейних і здібних, здатних "повести народ в бій і нести відповідальність за всі діла..."⁶³ Але цьому не судилося.

Після розколу з УВО до керівництва її проводом знову повернувся Є.Коновалець. І з цього часу, тобто після розриву з Є.Петрушевичем, УВО вже ніколи не визнавала над собою зверхності будь-якого політичного проводу і стала розглядати себе як силу, здатну самостійно вести боротьбу і підпорядкувати їй кращі сили українського народу.

Не дивлячись на робіжності у поглядах стосовно орієнтації на СРСР, керівництво ЗУНР і УВО намагалися все-таки отримати від більшовиків певні кошти на

продовження протипольської боротьби*. Щодо Москви, то її позиція у згаданому питанні добре ілюструється таким прикладом. 7 квітня 1924 р. політбюро ЦК компартії (більшовиків) України заслухало на своєму засіданні інформацію шефа Державного політичного управління України (ДПУ) В.Балицького про Галичину. Була прийнята постанова такого змісту: "Пропозиція Коновальця та ін. (група Петрушевича) про їх субсидіювання відхилити, але з метою їх подальшого розкладу переговори під різними приводами затягувати, запропонувати їм подати детальні відомості про те, що у них є"⁶⁴.

Втім Є.Петрушевич якийсь час користувався матеріальною підтримкою більшовиків. Щодо УВО, то їй було важко розраховувати на реальну поміч з боку СРСР. Москва, хоч й мала зацікавленість в послабленні Польщі, проте вважала недоцільним фінансувати організацію Є.Коновальця, виходячи з її антибільшовицької спрямованості й орієнтації на інші держави.

Розкол у визвольному русі в Галичині послабив його відпорність польській окупації. Особливо це стало помітним на зламі 1923/1924 рр. Ще навесні 1923 р. відомі громадські діячі, представники ЗУНР за океаном І.Боберський та О.Назарук повідомили Є.Петрушевича, що українська еміграція в США і Канаді пов'язує фінансову підтримку краю з одержанням точних відомостей про плани уряду ЗУНР, стан і перспективи боротьби з

* У комунікаті теренової експозитури (команди) УВО "Володівка" (делегатури "Глухів", "Болото", "Бранік") від 23 квітня 1927 р. зазначається: "Був час, що уряд Петрушевича брав 400 доларів від большевиків для Військової організації. Однак умовою за це поставили большевики усунення полк. Коновальця від проводу Військової організації. Полк. Коновалець дійсно уступив. Коли ж пізніше край зірвав з Петрушевичем і поставив в члени проводу знову полк. Коновальця, то Військова організація перестала залежати від большевиків через Петрушевича".

поляками. Коли в грудні 1923 р. Є.Петрушевич і Є.Коно-
валець в черговий раз звернулися за матеріальною допо-
могою, то їм роз'яснили, що висилка грошей "на рево-
люційну боротьбу" буде затримана "до в'яснення дуже
важких справ". Інформуючи з цього приводу главу
ЗУНР, його довірена особа в листі від 18 грудня 1923 р.
писала: "В.О. мусить розвинути ширшу діяльність і дава-
ти про себе знати, а зараз повести ширшу агітацію за се-
бе в Америці в той спосіб, що буде пересилати до ту-
тешніх часописів дописи з краю, в яких говориться про
роботу тої організації"⁶⁵.

А в листі від 11 березня 1924 р. до Є.Петрушевича
Л.Мишуга писав з-за океану: "Військової організації
якби не існувало. Не тільки немає ніяких видимих
знаків, чи вона взагалі існує, але навіть примітивних
інформацій що до чого, чи є які вигляди на евенту-
альність акцій". І далі він повідомляє, що справа зби-
рання коштів в Америці на "В.О. цілком безнадійна".
Було заявлено Я.Чижу та В.Целевичу, що не буде
ніяких фондів, "доки не в'ясниться, що є В.О., хто нею
керує і яку веде роботу"⁶⁶.

Правда, коли В.Целевич повернувся до Європи, то
він невдовзі написав листа до США, в якому намагав-
ся захистити УВО від нападок. "Відносно В.О. - наго-
лошував згаданий речник, - мушу ствердити, що стан,
який я застав перейшов мої сподівання. Цілий ряд лю-
дей працює з повною посвятою при повній відсутності
матеріальних засобів. Йде праця в краю, йде праця за
кордоном. Праця солідна, основно обчислена на до-
вший протяг часу, але зате певна". Відкидаючи звину-
вачення на адресу керівництва УВО в розтринканні
коштів, одержаних з США, В.Целевич писав: "На кож-
ний найменший видаток заводяться книги і записки
приходів і розходів... Прошу бути певним одного, а са-
ме, що Ваші гроші зістали добре зужиття і скоріше чи
пізніше принесуть успіхи"⁶⁷.

Але з цитованого вище листа, з інших документів не
важко побачити, що за існуючих обставин ні УВО, ні

середовище ЗУНР вже не були здатні до активних дій, широких революційних акцій. Тому не випадково у липні 1925 р. створюється вищезгадане УНДО, яке стояло на платформі легальної політичної роботи і домагалось від польського уряду виконання стосовно українства міжнародних і конституційних зобов'язань Варшави. На думку деяких тогочасних діячів, саме з появою УНДО "починається занепад Військової організації". Цікаво, що до УНДО виявляли бажання приєднатися й "Групи української національної молоді" (ГУНМ), які з часом стали одним з фундаторів майбутньої ОУН.

Бурхливі події на західних землях, чвари в українському національному таборі (розбіжності в керівництві Української народно-трудової партії, суперечки між середовищем ЗУНР і УВО), польський терор і репресії не могли не вплинути на діяльність і тактику УВО. Вже в 1922 р. Начальна команда УВО внесла суттєві корективи до форм протипольської боротьби. Зокрема, йшлося про те, щоб не виступати проти так званої "бранки", тобто призову українців до польського війська, не перешкоджати участі місцевого українського населення у виборах до законодавчих органів влади. На думку багатьох дослідників, 1922 рік підвів ризику під "революційно-військовим" періодом діяльності УВО (1920-1922 рр.).

Однак, як вважали активні учасники тих подій, прихильно наставлені до середовища ЗУНР, здобутки УВО виявилися меншини, ніж очікувалося. За їхніми словами, одна з причин цього крилася в тому, що керівництво УВО, яке готувало і переводило акцію 1922 р., замість того, щоб "вести свою фахову військову працю", проводило свою політику, відмінну від політики уряду ЗУНР. Такий курс негативно позначився на протипольських акціях, які не переросли в національну революцію і всенародне повстання проти польського панування. На адресу керівництва УВО ро-

билися й інші закиди. А саме: не був заснований пресовий орган УВО, не велася пропагандистська робота, бойовики не були забезпечені зброєю⁶⁸.

З огляду на зазначене, на нашу думку, в діяльності проводу УВО й уряду ЗУНР були відомі прорахунки стосовно ведення акції 1922 р., про які частково вже говорилося. Але головне полягало в тому, що для переростання саботажної акції 1922 р. у всенародне повстання або національну революцію не було об'єктивних підстав. І "верхи" і "низи" українства не були готові до такого перебігу подій.

"РЕВОЛЮЦІЙНО - ПОЛІТИЧНИЙ" ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ УВО. ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ І НІМЕЧЧИНА.

Зазначені вище зміни, нові реалії політичного життя важко сприймалися частиною рядового членства УВО, бойовиками. У конфіденційному документі КПЗУ під назвою "Т. зв. Українська військова організація" (не раніше 1925 р.) говориться, що вже з лютого 1923 р. "провід Організації протривався всяким активістичним виступам і їх засуджував"⁶⁹. І дійсно, керівництво УВО в цей час відмовилось від продовження у широких масштабах терористичної діяльності (хоч проти цього було велике невдоволення на низах) і зосередило увагу своїх членів на експропріації коштів і особливо на активізації розвідувальної діяльності.

Як згадував один з активних бойовиків Перемиської округи УВО Роман Волощак (30 серпня 1925 р.), "Військова організація цим своїм новим напрямком в добуванні грошей зробила на всіх дуже погане враження і ніхто не пророкував їй гарної будуччини". На його ж думку, експропріація коштів стала "найбільшою плямою і розкладовою гниллю на тілі Військової організації". "Почалося це, розуміється, - пише згаданий бойовик, - від державних грошей і скоро пішло вперед, бо вже по кількох місяцях мої товариші діставали накази грабувати приватних людей, а часто навіть своїх селян-американців... По черзі пограбовано багато приватних людей: поляків, жидів, німців і...українців"⁷⁰.

З огляду на зазначені зміни в тактиці УВО її критики заявляли, що УВО є звичайним "розвідочним підприємством", "без війська, а тільки з кількома розвідочними агентами". Були закиди й стосовно того, що ведення розвідки є лише "як засіб видобування грошей для грошей"⁷¹. При цьому забувалося, що УВО повинна була б мати інформацію про своїх теперішніх

та есентуальних противників.

Усвідомлення необхідності розвідувальної діяльності прослідковується вже з початком створення УВО. В листопаді 1920 р. Колегія уповноважених диктатора ЗУНР зажадала, щоб УВО подало "звіт детальний про розташування польських військових сил і жан-дармерії в Східній Галичині". А в 1923 р. серед членів Начальної команди УВО виникла думка про доцільність вступу членів Організації до польських збройних сил, бо "необхідним є доступ до польської армії як в цілях пропаганди, так і розвідки"⁷².

За словами В.Мартинця, "тодішня розвідча сітка УВО була найбільшою і найкраще зорганізованою цього роду сіткою в Європі"⁷³. Разом з тим, за свідченням В.Мартинця, розвідка УВО велася недовго, "приблизно півтора року", досягнувши, так би мовити, вершини у 1925 р.

Антипольська й антирадянська діяльність УВО, природно, привернула до себе увагу спецслужб ряду країн, зокрема Німеччини. Прихильне ставлення цієї країни до українського питання, а в цьому контексті й до проблеми Східної Галичини, стало помітним вже недовзі після підписання Версальського мирного договору 1919 р. У листі від 20 вересня 1920 р. до глави ЗУНР Є.Петрушевича його дипломатичний представник в Німеччині Є.Левицький писав: "Зокрема щодо Німеччини, то рішачі круги розуміють дуже добре нашу справу галицьку і починають нею дуже живо інтересуватися". Однак, на думку Є.Левицького, за сучасних обставин Німеччина не може активно допомогти галичанам, проте переговори з німцями стануть в пригоді "на дальшу мету"⁷⁴.

Контакти УВО з німецькими організаціями зав'язалися як вже говорилося вище, на зламі 1921/1922 років. Вже в одному з листів за лютий 1921 р. до Східної Галичини Є.Коновалець, оцінюючи стан міжнародних відносин в Європі, писав, що Німеччина "за всяку ціну і під всякими умовами" прагнутиме до ревізії Вер-

сальського договору 1919 р. і вже зараз держить зв'язок з тими, хто їй потрібний, "тим самим також з українцями". А в листі від 5 квітня 1922 р. до Є.Петрушевича Я.Чиж підкреслював, що "В.О. налягає на доцільне використання зв'язку з німцями"⁷⁵.

На першій зустрічі з Є.Коновальцем шеф німецької розвідки В.Ніколаї насамперед поцікавився "реальними можливостями УВО в радянській Україні", а також контактами "з розвідкою польського генштабу"^{75а}. Втім, у німецької сторони був інтерес не тільки до українських націоналістів. У складі німецької розвідки, як відомо, існував спеціальний відділ під назвою "Бюро підготовки війни за допомогою національних меншин", для якого встановлювався спеціальний грошовий фонд. На початку 1932 р. для згаданого фонду було виділено 200 тис. марок. З цим щорічних сум надавалася допомога спочатку УВО, а потім й ОУН.

Хоч на перших зустрічах уповноважених УВО з представниками німецької розвідки розглядалися переважно питання розвідувальної діяльності й співпраці на цьому ґрунті, разом з тим на них закладалися основи для більш широких зв'язків українського визвольного руху з Німеччиною. Саме в цей час Є.Коновалець в одному з листів до митрополита А.Шентницького виклав свою позицію щодо українсько-німецьких справ. "Нехай сьогодні ми, - писав керівник УВО, - знаходимося на слугуванні німецьким державним урядовцям. Але завтра ми маємо надію з їхньою допомогою і під їхнім керівництвом здобути власну державність"⁷⁶.

У цих словах відчувається гіркота від усвідомлення неспроможності за тих обставин власними силами добитися самостійності України і об'єктивна потреба спертися на зовнішні сили. Такий шлях не був новим. Адже свого часу й С.В.Петлюра гасло "орієнтація тільки на власні сили" назвав реченням "без змісту і самооблудою". А в листі від 19 квітня 1925 р. до К.Мацієвича голова Директорії УНР писав: "...Я велику вагу надаю зовнішнім чинникам і гадаю, щоб без

своєчасної допомоги з їхнього боку ми знову провалилися по всіх швах і закінчимо нову спробу українського державного ренесансу катастрофою"⁷⁷.

Вибір саме Німеччини не був, звичайно, випадковим. По-перше, цьому сприяли тогочасні міжнародні відносини і те принизливе становище, в якому опинилася Німеччина після війни. Не секретом було, що у Веймарській республіці все більшої ваги набували націоналістичні сили, котрі прагнули повернути країну в лоно великих держав і переглянути Версальський мирний договір 1919 р.

По-друге, переважну більшість членів УВО становили колишні вояки армії Австро-Угорщини, які пліч-о-пліч з німцями воювали на Східному фронті проти росіян. По-третє, саме Німеччина спільно з своїми союзниками була першою країною, котра в лютому 1918 р. визнала самостійність України і надала допомогу Центральній Раді у боротьбі з більшовиками. Переворот, здійснений німцями у квітні 1918 р. на користь гетьмана П. Скоропадського, не зміг суттєво вплинути на характер німецько-українських стосунків. І, по-четверте, рішення Ради послів від 14 березня 1923 р. про визнання польського суверенітету над Західною Україною виключало можливість орієнтації УВО на західні країни, не кажучи вже про СРСР.

Звичайно, стосунки УВО з німецькою розвідкою не становили великої таємниці. Однак керівництво Організації не вважало це співробітництво орієнтацією на зовнішні сили. У комунікаті теренової команди УВО "Володівка" від 23 квітня 1927 р. "До відому спілчан" наголошувалося, що "Військова організація не може і не сміє бути наймитом білої чи червоної Москви (Петрушевич), не може бути агентом Варшави (Петлюровичина). Військова організація не може політикувати з якимись орієнтаціями на чужинців, а мусить працювати власними революційними, національними силами і той новий клич: "власними силами тільки можемо збудувати власну державу!" - мусить вщміти в кість, кров

і мозок нинішнього нашого покоління"⁷⁸.

Разом з тим, щоб виправдати орієнтацію на Німеччину і розтлумачити доцільність такого кроку прихильникам УВО і широкому загалу, Верховна команда УВО проводила відповідну роз'яснювальну роботу. Її прикладом може бути публікація на сторінках органу УВО "Сурма" за листопад 1929 р. статті "Фінляндія". В ній підкреслювалося, що аналогічний вибір у 1918 р. був зроблений фінами, хоч він "спочатку в очах переважної більшості тодішніх провідних політичних кіл Фінляндії і поважної частини старшого покоління громадянства був утопією". Але всупереч пануючому скептицизму, наголошувалося у згаданій публікації, цей вибір "молодого фінляндського покоління" дозволив обрати "шлях позірних можливостей і започаткувати ділом змагання до державної самостійності".

Однак у 1928 р. стосунки німецьких чиновників і політиків з УВО помітно ускладнилися. Цьому спричинилися арешти майже ста членів УВО, котрих поляки звинуватили в шпигунській діяльності на користь третьої сторони. Судові процеси, які широко коментувалися пресою, неоднозначно розцінювалися українським населенням на ЗУЗ. Помірковані кола громадянства негативно ставилися до розвідувальної діяльності УВО на користь німців. За цих обставин за намовленням П.Скоропадського командувач рейхсвером генерал В.Гренер тимчасово припинив матеріальну підтримку УВО⁷⁹.

Крім Німеччини, Є.Коновалець та його оточення намагалися встановити ділові стосунки й з відповідними чинниками Литви, яка була скривджена і загрожувана поляками. Цього вдалося досягти десь на зламі 1922/1923 рр. за допомогою дипломатичного агента ЗУНР Я.Олесницького, який перебував у Ковно і мав зв'язки з литовською націоналістичною організацією "Стрільці". У той час велись також неофіційні переговори про можливість спільного виступу

галичан, литовців і білорусів проти польських окупантів. З часом у Литві УВО започаткувала власну резидентуру, очолювану Бартовичем (І.Рев'як). Тут друкувався в 1928-1934 рр. пресовий орган УВО "Сурма". Від литовців УВО одержувала певну матеріальну допомогу, а деякі її керівники отримали литовське підданство, що полегшувало їх перебування на еміграції і сприяло переміщенню по теренах Європи.

УВО Й ІДЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО "ІНТЕГРАЛЬНОГО" - НАЦІОНАЛІЗМУ. ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ОУН.

Вище зазначалося, що УВО відрізнялася від інших українських громадсько-політичних формацій, котрі діяли за кордоном і на західноукраїнських землях, насамперед нелегальними методами роботи і схильністю до терору. Однак з часом стало зрозумілим, що УВО як замкнута військова організація, зорієнтована переважно на диверсійно-розвідувальну діяльність, нездатна домогтися політичного впливу на українське населення Східної Галичини і Західної Волині. "УВО, - говорять автори книги "Чому потрібна була чистка в ОУН" (1941 р.), - обмежувалась тільки до збройних виступів проти окупанта та до терористичної діяльності. Брак ширших перспектив не дозволив УВО опанувати цілості революційно-визвольних змагань українського народу у всіх площинах і на всіх теренах".

З огляду на зазначене варто, мабуть, відмітити, що засновники УВО з початків її існування розуміли, за словами З.Книша, гостру необхідність "ідеологічної підбудови для своєї чисто військової та технічно-революційної діяльності", потребу "знайти спосіб доступу до широкої громадської opinii і підготовляти її в дусі своєї незалежницької революційної політики"⁸⁰. До цього спонукало й усвідомлення того факту, що визвольна боротьба не може обмежуватися якимись одними формами: легальними або нелегальними, мирними чи немирними.

Тому в 1922 р. з ініціативи і за матеріальної підтримки УВО у Львові поновлюється видання місячника "Літературно-науковий вісник", редактором якого став Д.Донцов, а членом редколегії Є.Коновалець. У наступному році УВО заініціювала створення Української партії національної роботи (УПНР) з пресовим органом "Заграва", який мав стати "рупором ідей УВО". Редакто-

ром цього часопису знову таки був Д.Донцов. В резолюції з'їзду ініціаторів УПНР зазначалося: "Партія вважає за головне своє завдання стреміти до порозуміння з спорідненими організаціями інших займанщин - до повернення стану речей, який проголосив на українських землях Акт 22 січня 1919 р., висуваючи в своїй акції політичного і соціального визволення нації клич: "Україна для українців!". Визнаючи легальні можливості своєї праці, УПНР разом з тим заявляла, що це робиться "не для пристосування до існуючого ладу, лише для політичного освідомлення й зорганізування мас і збільшення їхньої активності".

Але вже 1924 р. УПНР розвалилася, більшість її діячів перейшла до УНДО. Це, як здається, наклало відбиток на подальші стосунки керівників УВО (а потім й ОУН) з Д.Донцовим, який звинувачував їх у припиненні діяльності УПНР і "Заграві". То ж не випадково у листі від 18 липня 1930 р. до Д.Донцова секретар ПУН В.Мартинець писав: "Коли б Ви, пане докторе, були свого часу більше дбали про порядок у політичній партії при "Заграві" та очищали її від небажаних елементів, то не були ми свідками того, що ті небажані елементи вирости Вам понад голову, розвалили Вам партію, а Ви опинилися самотній як палець"⁸¹.

Повертаючись до становища в УВО наприкінці 20-х років, слід сказати, що з приводу майбутнього цієї організації висловлювались різні думки. Були побоювання, що в разі збільшення чисельності УВО слід рахуватися з послабленням конспірації, а це зробить Організацію вразливою перед обличчям польської поліції. Водночас відчувалася потреба мати поряд з УВО споріднену з нею масову політичну організацію. Про кризові явища, які мали місце в УВО, говорилося на засіданні широкої управи Української стрілецької громади в США, де з інформацією виступив один з колишніх членів Начальної команди УВО Я.Чиж.

Він, зокрема, приголомшив своїх слухачів повідомленням, що "польська поліція знає майже про всі плани

УВО... З цього ясно, що в Організації є шпигуни". До того ж існувала підозра, що одним з них була довірена особа самого Є.Коновальця*. На думку Я.Чижа, однією з причин такого стану є те, що в УВО вже забагато людей, а треба мати 30-40 бойовиків. Далі він зазначив, що керівник УВО "відстав від краю і не знає крайових обставин" і що терористичні акції не контролюються центром.

Але найбільш цікавим у виступі Я.Чижа було застереження про необхідність для УВО і взагалі для національно-визвольного руху більш широкої ідеології, а не "того націоналізму". Націоналізм, за його словами, "скоріше чи пізніше впаде, бо не дає відповіді на соціальне питання"⁸². Це було пророче передбачення, значення якого вдалося досягнути ОУН лише в роки Другої світової війни. Привернуло увагу слухачів повідомлення Я.Чижа про те, що начебто командант УВО втрачає свій авторитет і була здійснена спроба усунути його з цієї посади. За його словами, до Берліну вже приїздила людина, котра б мала заступити Є.Коновальця, але останньому вдалося полатодити справу**.

* Це був, мабуть, Роман Барановський, якого начебто ще в червні 1929 р. виключили з активу УВО через те, що він "втратив ті моральні вартості, які члени УВО мусять мати в своєму характері". Звичайно, підозра у співпраці з польською поліцією впала й на його брата - Ярослава Барановського, члена ПУН, людину, котра входила до найближчого оточення Є.Коновальця. Не виключено, що польським конфідентом міг бути й Р.Сушко. Як писав у своїх спогадах відомий український правник С.Шухевич, йому про це казав один з перших членів Начальної команди УВО О.Навроцький. Ця підозра, як здається, має підстави, бо колишній командир бригади УГА, а потім член КПЗУ О.Букшований під час допиту в НКВС в 1933 р. повідомив, що коли взимку 1930 р. Р.Сушко перебував у львівській в'язниці, він "мав конференції з одним капітаном генерального штабу з Варшави, давнім членом ПОВ (Польська організація військова-автор.)".

** Ця інформація Я.Чижа фактично стосується подій 1923-1925 рр., коли в УВО виникла криза, про що говорилося вище.

У червні 1930 р. з'їзд членів Ради Верховного команданта УВО засудив згадані дії Я.Чижа й прийняв рішення проінформувати з цього питання Стрільцьку громаду в США, щоб не втратити прихильності її членів. В той же час, з'їзд доручив крайовій команді УВО "прийняти відповідні міри проти масового напливу членства", яке не підготовлене до виконання завдань, які є основними для УВО⁸³.

Коли ж спробувати охарактеризувати діяльність УВО в часі створення ОУН, то слід покластися на статтю "Наші завдання", видруковану в бюлетені крайової ексекутиви ОУН на ЗУЗ за лютий 1931 р. В ній зазначалося, що діяльність УВО мала "велике значення для зреволюціонування українського громадянства в польській займанщині та придбання поважного досвіду в ділянці терористичної акції. Вона теж спричинилася в значній мірі до актуалізації української справи на міжнародному форумі". І з такими оцінками не можна в цілому не погодитись.

Разом з тим, на нашу думку, реальні здобутки УВО на протипольському фронті виявилися дещо замалими, у порівнянні з тими, що очікувалися. Розкол в УВО, суперечки Військової організації з проводом ЗУНР, про цю йшла мова нижче, в кінцевому рахунку вплинули негативно на боротьбу з польською окупацією. До того ж, з середини 20-х років серед нелегальних політичних організацій серйозну конкуренцію УВО склала КПЗУ.

Не тільки стан справ в УВО, але й загальні потреби розширення масштабів і урізноманітнення форм та методів боротьби, активізації національно-визвольного руху диктували необхідність створення нової політичної організації, більш рішучої у засобах і діях, ніж досі існуючі. Радикальні елементи українства, особливо молодь, з усе більшим захопленням дивилися на успіхи Б.Муссоліні, котрий прийшов до влади в Італії, на зростаючу популярність у Німеччині А.Гітлера і його націонал-соціалістичної партії.

Здавалося, що, наслідуючи цим зразкам, створивши

організацію, яка б, за словами Д.Донцова, об'єднала людей "високого духа", можна було всупереч об'єктивним обставинам, на одному ентузіазмі і жертвовності домогтися високої мети. З цим солдаризувався, до певної міри, й В.Винниченко, який визнавав, що "іноді, навіть божевільна, помилкова віра може творити великі істини"⁸⁴. Ідеологією нового руху став організований або чинний український націоналізм, одним з теоретиків якого виступив Д.Донцов. Пізніше за термінологією Дж.Армстронга він дістав назву "інтегральний націоналізм".

Правда, на роль ідеологів організованого українського націоналізму, крім Д.Донцова, претендували Д.Андрієвський, Ю.Вассиян, Є.Онацький, М.Сціборський, В.Мартинець. Останній, наприклад, прагнув з часом довести суттєву відмінність "волевого" або "чинного" націоналізму Донцова від організованого українського націоналізму, який сповідали члени Проводу українських націоналістів. Однак незаперечним є той факт, що саме ідеї Д.Донцова пробуджували від летаргійного сону динамічні сили українства, справили найбільший вплив на формування поглядів галицької молоді на зламі 20-30-х років, з середовища якої вийшли чільні діячі бандерівського руху. І цьому сприяв неабиякий публіцистичний талант Д.Донцова, якого видатний український вчений-мовознавець Ст. Смаль-Стоцький називав єдиним українським публіцистом європейського масштаба, а відомий український поет Є.Маланюк - феноменом, "не дивлячись на певні мінуси".

Але сталося так, що відігравши величезну роль, так би мовити, в моральному оздоровленні української молоді на ЗУЗ та на еміграції і в залученні її під прапори українського націоналізму, Д.Донцов не зв'язав себе практично з націоналістичним рухом, не став членом ОУН. Більше того, він фактично дистанціювався від неї. Це, як вже вище говорилося, можна пояснити, з одного боку, розвалом вже згадуваної УПНР при часописі "Заграда" (1924 р.), з другого боку - певною неприязню між ним і Є.Коновальцем.

Коли напередодні скликання Першого конгресу ОУН В.Мартинець зустрівся у Львові з Д.Донцовим, то останній не виявив до цього інтересу, вважаючи, що не потрібно "творити щось нове". Під час розмови з'ясувалося, що Д.Донцов ображений на Є.Коновальця, за те що той не підтримав його в історії з часописом "Заграда". За словами В.Мартинця, він відчув "явну неприхильність, а то й вороже ставлення Донцова до полк. Коновальця..."^{84а}.

Тим часом голова ПУН тактовно ставився до Д.Донцова, хоч і не у всьому з ним погоджувався. Коли влітку 1930 р. виникла полеміка між Д.Донцовим і В.Мартинцем, то Є.Коновалець висловився за недоцільність нападів на метра націоналізму.

В свою чергу, у листі від 21 серпня 1930 р. до Є.Коновальця Мартинець писав, що полеміка з Дм.Донцовим виправдана, бо втягнути його до ОУН неможливо до того часу, "доки Ви будете на чолі ОУН, чи взагалі будете грати в ПУН визначну роль"⁸⁵.

Висловлював сумніви щодо потреби втягнення Дм.Донцова до ОУН й заст. голови ПУН М.Сціборський. На нараді членів ПУН та ОУН в Женеві (квітень 1930 р.) він стверджував: "Сильні впливи Дм.Донцова на націоналістичну молодь зменшуються, тому що він не може дати в практичній ділянці для націоналістичної молоді нічого". Сціборський сам під час перебування у Львові в лютому 1930 р. мав розмову з Дм.Донцовим, але останній за його словами, "вперто виминав всіх практичних питань, себто практичної діяльності ОУН на ЗУЗ"⁸⁶.

Стосунки націоналістів з Донцовим не залишилися поза увагою опонентів ОУН. Зокрема, в центральному пресовому органі УПСР "Трудова Україна" в одній із статей за 1932 р. зазначалося, що Д.Донцов, який є ідеологом українського націоналізму, вже "не має нічого спільного з рухом галицьких націонал-фашистів, що виступають як "Об'єднання українських націоналістів". І далі наголошувалося, що цей рух "живе окремо без спо-

лучення "ідеології з практикою", а це свідчить про його надуманість"⁸⁷.

Правда, критики ОУН з числа українських есерів впади в чергову помилку, стверджуючи, що український націоналістичний рух "не виріс на рідних землях, в умовах боротьби", а виник "за кордоном в умовах політичних спекуляцій". Зазначена констатація не відповідала дійсності. Хоч ідеологія українського націоналізму й сформувалася під впливом інших ідей і вчень, що було об'єктивно неминуче, вона все-таки матеріалізувала себе на західноукраїнських землях, стала ідеологією певних верств українського населення і цим підтвердила своє право на існування.

Виникнення нового різновиду українського націоналізму пояснювалася декількома основними причинами. Це була реакція на втрату у визвольних змаганнях 1917-1921 рр. української державності, неспроможність існуючих політичних партій і рухів, особливо їхніх лідерів, знайти ясні і чіткі гасла, які б підняли український народ на боротьбу за самостійну Україну, пануюча в суспільстві зневіра в можливість досягнення цієї мети традиційними методами політичної діяльності, збанкрутілість існуючих доктрин тощо. А головне - поруч був приклад більшовиків, успіх Б.Муссоліні, стрімке зростання авторитету нацистської партії А.Гітлера.

Таким чином, на нашу думку, є підстави стверджувати, що поява в політичному житті українства на еміграції радикального напрямку політичної думки і чину, яким виступив "інтегральний націоналізм", була об'єктивно неминуча. І це геніально передбачив не хто інший, як С.Петлюра! У вже частково цитованому листі від 12 червня 1925 р. до К.Мацієвича він наголосив: "...Я одночасно думаю, що закон найбільш доцільного поділу національних сил вимагає, щоб в найбільш катастрофічних вислідах боротьби за самостійність, завжди залишалась певна група осіб і угруповань, непримиримих щодо надщерблення національного ідеалу і яскравих представників національного ідеалу у формі державного

незалежницького втілення його"⁸⁸.

Навряд чи хто може заперечувати сьогодні з огляду на історичну ретроспективу, що цими "яскравими представниками національного ідеалу" виявилися саме українські націоналісти з лав ОУН Є.Коновальця. Хоч, звичайно, голова Директорії УНР вважав, що роль "яскравих представників національного ідеалу" відіграють чільні діячі середовища УНР.

Інтегральний націоналізм розглядав націю як вічну й абсолютну цінність, а вольовий чинник - як рушійну силу в історичному процесі. Він ставив націю над індивідумом, оспівував героїзм "кращих людей", вимагав, щоб народ виступав як єдине ціле під проводом однієї політичної організації і одного вождя-провідника. Великий вплив на формування нової ідеології і розбудови покликаних нею до життя організацій справив фашизм, який відроджував в італійському та німецькому суспільствах, інтерпретуючи відомі рядки з щоденника В.Винниченка, "віру в себе, в свою вищість, кращість і першість серед народів".

Коли з'явилася широко відома книга Д.Донцова "Націоналізм" (1926 р.), побачила світ й праця іспанського філософа Х.Ортеги-і-Гасета "Бунт мас" (1929 р.). Відзначаючи, що націоналізм в епоху консолідації націй "має позитивну вартість і є високим ідеалом", останній приходив до висновку, що у вже надмірно сконсолідованій Європі "націоналізм є тільки манією". На його думку, вживані націоналізмом примітивні засоби і тип людей, котрих він захоплює, "показують аж надто ясно, що він є протилежністю історично-творчого духу". За словами Ортеги-і-Гасета, "всі ці націоналізми", які є наслідком "націоналістичного" вибуху останніх років, є "лише сліпі кути"⁸⁹.

В українському політичному таборі проти націоналізму гостро виступав відомий діяч гетьманського руху В.Липинський. Він брав під сумнів здатність націоналізму виступити конструктивним чинником життя нації.

За словами В.Липинського, націоналісти "не здатні дати реальні форми руїні" (тобто, тому стану, в якому перебувала Україна - автор.), вони в змозі "тільки без кінця її поглиблювати"⁹⁰. А в листах за 1928 р. до О.Назарука (Львів), котрий в цей час редагував газету "Нова зоря", В.Липинський закликав "розпочати похід проти українського націоналізму"⁹¹.

Проте, як би там не було, в середині 20-х років серед українства як на еміграції, так й у Західній Україні дають про себе знати організації, котрі рішуче схилилися до сповідування теорії і практики інтегрального націоналізму. Вже у 1922 р. в Українському військовому таборі в Йозефові (ЧСР), а потім і в Празі створюються "Групи української національної молоді" (ГУНМ), які об'єднали в своїх лавах студентів високих шкіл ЧСР. Філії ГУНМ виникли в інших містах Чехословаччини, а також в Австрії. У напрямних програми і статуті ГУНМ говорилося, що вони "остаточною метою своєї громадської праці ставлять "самостійну, незалежну, суверенну, демократичну українську державу, обнімаючу в своїх кордонах землі, заселені українським народом".

Групи УНМ вважали своїм завданням поборювати всі комуністичні партії, групи і фракції, радянський уряд Східної України як експозитуру Москви. Проголошуючи основною формою своєї праці легальні методи роботи, ця організація зауважувала: коли не буде умов для легальної діяльності, вона вибере "інші методи".

Під впливом ГУНМ в 1925-1926 рр. у Львові постає "Союз української націоналістичної молоді" (СУНМ). Як писав у лютому 1926 р. до ГУНМ з Львова М.Коновалець (брат Є.Коновальця) націоналістично настроєні студенти високих шкіл, хоч своєю чисельністю переважають прихильників комуністів, але "своєю неорганізованістю часто-густо улягають перед комуністами". Разом з тим М.Коновалець вважав, що "перспективи праці не зовсім безнадійні", бо невдовзі лави студентства поповнять гімназисти, національно-усвідомлений проша-рок західноукраїнської молоді⁹².

Націоналістичні настрої все глибше проникали й у середовище українських студентських громад в Німеччині та вільному місті Данцігу. В рефераті "Державницька молодь", підготовленому навесні 1925 р. в Данцігу, проводилася думка про те, що там, "де немає волі, там все видаватиметься дуже складним. Психологія імпотентів і поневолених націй, є дуже складною... Висловом волі є організація"⁹³.

У 1925 р. поряд з ГУНМ на теренах Чехословаччини в м.Подебради створюється й "Легія українських націоналістів" (ЛУН) на чолі з М.Сціборським, котра, на нашу думку, відіграла надзвичайно важливу роль в заснуванні ОУН. Лідери ЛУН, полемізуючи з своїми політичному опонентами (зокрема, гетьманцями), доводили неминучість і об'єктивну необхідність появи в політичному житті українства націоналізму, про що вже частково йшла мова вище. Так, у "Відвертому листі до "Українського стягу" (організація прогетьманської орієнтації в Подебрадах ЧСР) стверджувалося, що український націоналізм - це, з одного боку, результат "критичного студювання нашого визвольного руху та недавнього державного життя, як також і поведінка українських партій на еміграції". З іншого боку, цьому сприяли "події в державах Західної Європи, що відбуваються на наших очах і що могутньо воздвигають націоналізм як політичну аксіому"⁹⁴.

У програмних документах (декларація та платформа) зазначалося, що ЛУН - організація надкласова, яка інтереси цілої нації та власної держави ставить "понад інтереси будь-якого класу або політичної партії". Силою ж, яка забезпечить повне визволення України та утворення соборної самостійної Української держави, на думку ЛУН, "може бути лише диктатура груп організованих українських націоналістів-патріотів, посідаючих державницькі тенденції"⁹⁵.

Згадані вище націоналістичні організації вже з перших часів своєї діяльності відчували потребу в об'єднанні. У листі від 9 липня 1925 р. до генерала М.Омель-

яновича-Павленка управа ГУНМ писала, що вона "від початку свого існування прагнула до "об'єднання розпорошених націоналістичних українських сил для творчо-державної праці"⁹⁶. Але об'єднатися, на думку ГУНМ, зможуть лише ті політичні організації, які мають "ясну і подану до прилюдного відому програму, основою якої є повна суверенність і незалежність української держави". ГУНМ також пропонувала скористатися її журналом "Національна думка" для потреб консолідаційної акції. З часом на базі цього журналу засновується теоретичний пресовий орган ОУН "Розбудова нації".

Таким чином, прагнення до об'єднання було вимогою часу, і це усвідомлювала вся українська еміграція, котра здійснила чергову спробу подолати існуючі суперечності і з'єднати свої зусилля для боротьби за українську державність, забезпечити її репрезентацію перед світовим співтовариством. Несобхідність такого кроку в останні роки свого життя неодноразово обґрунтовував й С.Петлюра. Так, в листі від 19 квітня 1925 р. до К.Мацієвича він писав: "Потрібна перш за все згода думок, єдність в оцінці нашої сьогоденної дійсності". І далі голова Директорії УНР наголошував, що без "мобілізації наших сил для тої політичної праці, без перепровадження якої ми знову ризикуємо опинитися в становищі людей, що не в силі будуть спинити фатального ходу подій на Україні"⁹⁷.

Ініціативу у згаданій вище справі взяли на себе українські емігрантські організації на теренах Чехословаччини. Але підготовча робота йшла мляво. З цього приводу С.Петлюра, який виявляв велике зацікавлення до процесу об'єднання, у листі від 7 лютого 1926 р. до відомчого українського економіста і громадського діяча В.Садовського зауважив: "Коли наші діячі не можуть видобути з себе духа й ініціативи, енергії - тоді нічого не поробиш. Це зле. На цьому ми занадто багато губимо"⁹⁸.

Нарешті, у червні 1926 р. на загальних зборах ук-

раїнських політичних і громадських організацій в Празі (Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська партія соціалістів-революціонерів, Легія українських націоналістів та ін.) створюється комітет для організації Українського національно-політичного об'єднання за кордоном (УНПО) до складу якого увійшли від ЛУН М.Сціборський і Д.Демчук.

Представники ЛУН оприлюднили свою позицію в справі УНПО. В підготовлених тезах наголошувалося, що ЛУН підтримує і буде рішуче підтримувати диктатуру "як необхідний початковий засіб для введення державно-суспільного життя та підготовку народно-правного устрою" в Україні, а також буде підпирати ту систему, "яка найбільше буде відповідати необхідними державним засадах - націоналізм, державність та дисципліна"⁹⁹.

Однак далі загальних розмов і дискусій справа не пішла. Виявилось безліч суперечностей. Зокрема, так звана закордонна делегація УСДРП на чолі з І.Мазепою заявила, що у справі творення УНПО беруть участь не тільки "організації антидемократичні по своїй ідеології" (малась на увазі ЛУН), але й "політичні самозванці, як наприклад, п.Галаган" (закордонна група УСДРП). З свого боку, М.Галаган, а також ЛУН, твердили, що полонофільські течії української еміграції прагнуть створити організацію "польської орієнтації". Істотною перешкодою на шляху до об'єднання виявилися сильні розбіжності у питанні ставлення різних чинників до уряду УНР в екзилі, очолюваного А.Лівицьким.

Справдилися сказані у цей час слова академіка Ст.Смаль-Стоцького у листі від 9 квітня 1927 р. до одного з своїх знайомих, Ф.Шевченка: "Куди не глянеш, розтіч думок, брак організації, консолідації. Ми сильні в поборюванні самих себе, своїх братів. Як скажені собаки жеремося за косточками, кинені до того між нас нашими ворогами..."¹⁰⁰.

Хоч 1 вересня 1926 р. була в цілому схвалена плат-

форма УНПО, але його чекала така ж доля, як, наприклад, організацію "Український національний союз" (1922 р.), інші подібні організації українства на еміграції. Окремі політики не спромоглися піднятися над партійними інтересами. Тому цілком закономірно, що ЛУН разом зі своїми однодумцями з ГУНМ вирішили вести пошук інших шляхів консолідації найрадикальніших елементів, котрі бажали згуртуватися під прапорами українського націоналізму.

Перший крок було зроблено 12 липня 1927 р., коли на установчих зборах проголосили утворення Союзу організацій українських націоналістів (СОУН) і обрали управу на чолі з М.Сціборським. Важко гадати, як би склалася подальша доля СОУН, коли б його керівництво не зав'язало контакти з УВО, котра набула широкої популярності в Західній Україні. Але вирішальне значення, на нашу думку, мала постать команданта УВО Є.Коновальця, який користувався авторитетом серед української еміграції і населення.

Отож, після недовгих переговорів між СОУН і УВО 3-7 листопада 1927 р. в Берліні відбулася Перша конференція українських націоналістів. Вона схвалила концепцію про об'єднання і обрала Провід українських націоналістів на чолі з Є.Коновальцем. У зверненні конференції наголошувалося, що "формується новий світогляд і розвивається новий творчий чин. Цим процесом є рух українських націоналістів"¹⁰¹. Пізніше було зроблено уточнення, що організований український націоналістичний рух бере свій початок від 1920 р., "від часу існування УВО, яка була довгий час його організаційним ядром і яка розвинулась з часом у широку політичну всеобіймаючу Організацію українських націоналістів (ОУН)"¹⁰².

8-9 квітня 1928 р. в Празі зібралася Друга конференція українських націоналістів. На ній остаточно дійшли згоди, що нова Організація повинна працювати нелегально і мати надпартійний характер, щоб протиставити себе іншим політичним партіям і рухам. Бу-

ло визнано за необхідне прискорити скликання великого збору¹⁰³.

Тим часом вже перші кроки українських націоналістів на суспільно-політичному відтинку привернули до себе увагу української еміграції. Жваво обговорювалися питання, які піднімалися на сторінках теоретичного органу ПУН - журналу "Розбудова нації". Українські політики пильно придивлялися й до організаційної праці націоналістів. У листі від 26 жовтня 1928 р. до ген. В.Змієнка (Варшава) полк. В.Филонович (Прага), характеризуючи "акцію Провода націоналістів", писав: "Мушу сказати, що вони набирають щораз все більшої сили, не будемо закривати очей над тим, що в дійсності є, вплив їх поширюється все далі і далі..."¹⁰⁴.

Таким чином, 20-і роки стали часом формування у політичному житті українства тих сил, які стали на шлях безкомпромісної боротьби за Українську самостійну державу. Цією силою стала УВО, котра покликала до життя найрадикальнішу політичну організацію, з ім'ям і діяльністю якої був зв'язаний новий етап українського національно-визвольного руху.

Разом з тим УВО ще довгий час, виступаючи бойовою референтурою ОУН, зберігала свою самостійність. За словами відомого діяча УВО-ОУН З.Книша, УВО взагалі ніколи офіційно не ліквідовувалася. Ця точка зору підтверджується деякими фактами. Зокрема, українська політична еміграція вважала, що ОУН це лише прикриття діяльності УВО. В документах чеської поліції після 1939 р. зазначалося, що "УВО дуже вдало працювала в останні роки перед німецькою окупацією Польщі під керівництвом ОУН"¹⁰⁵.

ПРИМІТКИ

1. Див.: Історія Січових Стрільців. - Львів-Київ, 1992. - С.342.
2. Скоропадський Павло. Спогади. - Кінець 1917-грудень 1918. - Київ-Філадельфія, 1995. - С.100.
3. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради і Директорії УНР. - Житомир, 1992. - С.36.
4. Винниченко В.К. Заповіт борцям за визволення. - Київ, 1991. - С.26-27.
5. Сідак В.С. Національні спецслужби в період української революції 1917-1921 рр. (Невідомі сторінки). - К., 1998. - С.60.
6. Скоропадський Павло. Спогади. - С.188.
7. Історія Січових стрільців. - С.285.
8. Те саме. - С.309.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Особисті документи сотника Армії УНР В.Шевченка.
10. Архив русской революции. - Т.1. - М., 1991. - С.370-371.
11. Історія Січових стрільців. - С.312.
12. ЦДАГО України. - Особисті документи сотника армії УНР В.Шевченка.
13. Винниченко В. Щоденник. Том другий. 1921-1925. - Едмонтон-Нью-Йорк, 1983. - С.300.

14. Гегель Вільгельм Фридріх. Філософія права. - М., 1990. - С.362.

15. Історія Січових стрільців. - С.340.

16. ЦДАГО України. - Документи президіальної канцелярії ЗУНР і Є.Петрушевича.

17. Те саме. - Документи Українського військового союзу.

17а. ЦДАГО України. - Документи Українського народного козацького товариства.

18. Те саме. - Особисті документи сотника Армії УНР В.Шевченка.

19. Те саме. - Документи Союзу організацій колишніх вояків Армії УНР в Ч.С.Р.

20. Те саме. - Особисті документи сотника Армії УНР В.Шевченка.

21. ЦДАГО України. - Особисті документи В.Старосольського. Щоденник.

22. Те саме, ф.1, оп.20, спр.6204, арк.98.

23. Український революціонер. Орган Західноукраїнської національно-революційної організації. Рік.1. Ч.5. - 1 грудня 1926 р. - С.3.

24. ЦДАГО України. - Документи Української військової організації.

25. ЦДАГО України, ф.263, архівно-слідча справа № 49830, том. 1, арк.161.

26. ЦДАГО України. - Документи товариства Січ ім.Б.Хмельницького в Нью-Йорку.

-
27. Те саме. - Особисті документи Ю.Колларда.
 28. Те саме. - Документи президіальної канцелярії ЗУНР і Є.Петрушевича.
 29. Те саме. - Документи Головної команди частин УГА в ЧСР.
 30. Те саме.
 31. ЦДАГО України. - Документи президіальної канцелярії ЗУНР і Є.Петрушевича.
 32. Те саме.
 33. ЦДАГО України. - Документи проводу ОУН. Лист Є.Коновальця від 28 квітня 1930 р. до секретаря ПУН В.Мартиця.
 34. Те саме. - Документи проводу ОУН. Лист Є.Коновальця від 28 травня 1930 р. до члена ПУН Д.Андрієвського.
 35. Те саме. Документи проводу ОУН. Лист Є.Коновальця від 22 серпня 1930 р. до заст. голови ПУН і організаційного референта ПУН М.Сціборського.
 - 35а. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.338, арк.93.
 36. Балея Петро. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 року. Причини і наслідки. - К., 1996. - С.135.
 37. Центральний державний історичний архів України. м.Львів, ф.359, оп.1, спр.337, арк.26.
 38. ЦДАГО України. - Особисті документи С.Русової. Щоденник.
 39. Український революціонер. Рік 1. Ч.4. - 1 листопада 1926. - С.1-2; Рік II. Ч.2 (7). - 13 лютого 1927. - С.2-3.

40. Баган Олег. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. Дрогобич, 1994. - С.40-41.

40а. ЦДАГО України. - Документи президіальної канцелярії ЗУНР і Є.Петрушевича.

40б. Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади і матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. - 1949. - С.53.

41. ЦДАГО України. - Документи товариства Січ ім. Б.Хмельницького в Нью-Йорку. - Лист члена тимчасової колегії ЗУНРО від 16 грудня 1926 р. до товариства Січ ім.Б.Хмельницького.

42. Те саме. - Документи президіальної канцелярії ЗУНР і Є.Петрушевича.

43. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.338. арк.94.

44. Те саме. - Документи президіальної канцелярії ЗУНР і Є.Петрушевича.

45. Сурма. Орган Української військової організації. - Ч.12(27). - Грудень 1929 р. - С.6-7.

46. Книш Зиновій. Дрижить підземний гук. До 25-ліття Організації українських націоналістів. - Вінніпег, 1953. - С.53.

47. Український націоналіст. Р.1. Ч.2-3. - Жовтень-листопад 1933. - С.5.

48. ЦДАГО України. - Документи президіальної канцелярії ЗУНР і Є.Петрушевича.

49. Те саме.

50. ЦДАГО України. - Документи Союзу українських емігранських організацій в ЧСР.

51. Военно-исторический журнал (далі - ВИЖ). - № 11. - 1990. - С.55.

52. ЦДАГО України. - Документи проводу ОУН. Лист Є.Коновальця від 3 липня 1936 р. до "Канцлера" (О.Сенник-Грибінський).

53. Те саме, ф.263, архівно-слідча справа № 58204 М.Івасюка.

54. ЦДАГО України. ф.1, оп.11, спр.168, арк.25.

55. Те саме, ф.1, оп.11, спр.178, арк.147.

56. Енциклопедія українознавства. - Париж-Нью-Йорк, 1960. - Т.9. - С.3340-3342.

57. Євген Коновалець і його доба. - Мюнхен, 1974. - С.256.

58. ЦДАГО України. - Документи президіальної канцелярії ЗУНР і Є.Петрушевича.

59. ЦДАГО України. - Документи президіальної канцелярії ЗУНР і Є.Петрушевича.

60. Те саме. - Особисті документи К.Мацієвича.

61. ЦДАГО України. - Документи представництва ЗУНР в Канаді.

62. Те саме. - Документи товариства Січ ім.Б.Хмельницького в Нью-Йорку.

63. ЦДАГО України. - Документи президіальної канцелярії ЗУНР і Є.Петрушевича.

64. Те саме, ф.1, оп.16, спр.1, арк.40-40 зв.

65. ЦДАГО України. - Документи президіальної канцелярії ЗУНР і Є.Петрушевича.

-
66. Те саме.
67. ЦДАГО України. - Документи товариства Січ ім.Б.Хмельницького в Нью-Йорку. Лист В.Целевича від 8 травня 1924 р. до товариства Січ.
68. Український революціонер. Рік III. Ч.3(18). - 25 травня 1928 р. - С.1-2.
69. ЦДАГО України, ф.6, оп.1, спр. 479, арк.17-19.
70. ЦДАГО України. - Документи президіальної канцелярії ЗУНР і Є.Петрушевича.
71. Те саме, ф.6, оп.1, спр.479, арк.17-19.
72. ЦДАГО України. - Документи президіальної канцелярії ЗУНР і Є.Петрушевича.
73. Чередниченко В. Націоналізм проти нації. - К., 1970. - С.45.
74. ЦДАГО України. - Документи президіальної канцелярії ЗУНР і Є.Петрушевича.
75. Те саме.
- 75а. ВИЖ. - 1990. - № 11. - С.56.
76. Те саме. - С.57.
77. ЦДАГО України. - Особисті документи К.Мацієвича.
78. Те саме. - Документи Української військової організації.
79. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.340, арк.5.
80. Книш Зиновій. При джерелах українського організованого націоналізму. - Торонто, 1970. - С.40.

-
81. ЦДАГО України. - Документи проводу ОУН.
82. Те саме.
83. ЦДАГО України. - Документи Української військової організації.
84. Винниченко В. Щоденник. - Т.2. - С.300.
- 84а. Мартиненко В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. - С.229.
85. ЦДАГО України. - Документи проводу ОУН.
86. Те саме.
87. Трудова Україна. - Центральний орган Української партії соціалістів-революціонерів, заснований т. М.Шановалом. - Ч.5-6. - Травень-червень 1932. - С.6.
88. ЦДАГО України. - Особисті документи К.Мацієвича.
89. Ортега-і-Гасет Хосе. Вибрані твори. - Переклад з іспанської. - К., 1994. - С.135.
90. Троцинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і політичне явище. - К., 1994. - С.160.
91. Лвишинський В'ячеслав. З епістолярної спадщини. Листи до Д.Дорошенка, І.Кривенького, Р.Метика, О.Назарука, С.Шелухина. - К., 1996. - С.121.
92. ЦДАГО України. - Документи Груп української національної молоді (ГУНМ).
93. Те саме. - Документи українських студентських організацій в Німеччині та м.Данцігу.
94. ЦДАГО України. - Документи Груп української національної молоді (ГУНМ).

95. Те саме. - Документи Закордонної (празької) групи Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Декларація і платформа ЛУН.

96. ЦДАГО України. - Документи Групи української національної молоді (ГУНМ).

97. Те саме: - Особисті документи К.Мацієвича.

98. ЦДАГО України. - Особисті документи В.Садовського.

99. Те саме. - Документи Закордонної (празької) групи Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Матеріали Українського національно-політичного об'єднання за кордоном (УНПО).

100. ЦДАГО України. - Особисті документи С.Смаль-Стоцького.

101. Книш Зиновій. При джерелах українського організованого націоналізму. - Торонто, 1970. - С.87-95.

102. Український націоналіст. - Р.ІІ. Ч.6-7. - Червень-липень 1934 р.

103. Книш Зиновій. При джерелах українського організованого націоналізму. - С.97-106.

104. ЦДАГО України. - Документи полк. Армії УНР В.Филиповича.

105. Те саме. - Картотека українських організацій і установ в Чехословаччині. Українська військова організація.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Андрієвський Д. - 29, 59
Андрухів І. - 21
Армстронг Дж. - 59
- Баган О. - 39
Балей П. - 30
Балицький В. - 45
Бандера С. - 21, 23
Барановський Р. - 57
Барановський Я. - 57
Бартович (І.Фев'як) -
Біляч М. - 22
Боберський І. - 44, 45
Букшований О. - 40, 57
Бутенко Б. - 17
- Валух (П.Судоплатов) - 30
Вассиан Ю. - 59
Винниченко В. - 9, 12, 59
Витвицький С. - 25
Волощак Р. - 49
- Габсбурги - 5, 6
Галаган М. - 66
Гегель В.-Ф. - 13
Гогенцоллерни - 5
Грабовський - 19
Гриньох І. - 38
Грушевський М. - 42
Гітлер А. - 58, 61
Горбачов М. - 39
Гренер В. - 53

-
- Демчук Д. - 29, 66
Дністренко - 22
Донцов Д. - 55, 56, 59, 60, 62
Думин О. - 22
- Змієнко В. - 68
- Івасюк М. - 40
- Калита Іван - 43
Канаріс В. - 30
Карно Л. - 11
Коллард Ю. - 24
Книш З. - 26, 34, 55, 68
Коновалець Є. - 7, 8, 10, 12, 14, 16, 18-22, 26-31, 36, 39,
41, 42, 44-46, 50, 51, 53, 55, 57, 59, 60, 62, 67
Коновалець М. - 63
Кордюк Б. - 28
Коссаk Г. - 40
Кромвель О. - 11
Кук В. - 23
Кучабський В. - 27
- Лсбідь М. - 23
Левицький Д. - 36
Левицький Є. - 50
Ленін В. - 12
Липинський В. - 62, 63
Лівицький А. - 21, 66
- Мазепа І. - 66
Макаренко А. - 24
Макаренко О. - 24
Маланюк Є. - 59
Мартинець В. - 23, 33, 50, 56, 59, 60
Матчак М. - 20
Мацієвич К. - 33, 43, 51, 61, 65
Мельник А. - 21, 27, 34

Мишуга Л. - 15, 46
Монтеске Ш. - 11
Мудрий В. - 38
Муссоліні Б. - 58, 61

Навроцький О. - 20, 57
Назарук О. - 31, 44, 45, 63
Ніколаї В. - 51

Олесницький Я. - 53
Омелянович-Павленко М. - 16, 17, 18, 64
Онацький Є. - 59
Опока М. - 21, 22
Ортега-і-Гасет Х. - 62
Отмарштейн Ю. - 20, 22

Паліїв Д. - 22
Перацький Б. - 38
Перфецький Р. - 36
Петлюра С. - 10, 12, 18, 27, 33, 43, 51, 61, 65
Петрушевич Є. - 15, 16, 19, 24, 26, 33, 34, 36, 42-46, 51
Пілсудський Ю. - 12, 19, 39
Полтавець-Острияниця І. - 17
Полянський Ю. - 20

Романови - 5, 6
Русова С. - 31

Садовський В. - 65
Скоропадський П. - 8, 9, 10, 27, 52, 53
Смаль-Стоцький С. - 25, 59, 66
Сталін Й. - 39, 42
Старосольський В. - 18
Сціборський М. - 29, 59, 60, 64, 66, 67
Сушко Р. - 20, 22, 27, 57

Троцький Л. - 10, 12
Тютюнник Ю. - 22

Удовиченко О. - 17

Федак С. - 19, 27

Фещенко-Чопівський І. - 8

Филонович В. - 68

Хмельницький Б. -

Холден - 13

Хом'як - 22

Целевич В. - 20, 43, 46

Чеботарів М. - 10, 12, 17, 18, 20

Чиж Я. - 20, 34, 43, 46, 51, 56, 57, 58

Шевченко В. - 10, 18

Шевченко Т.Г. - 35

Шевченко Ф. - 66

Шемет С. - 31

Шептицький А. - 51

Шухевич Р. - 23

Шухевич С. - 57

Ярема - 35

Яри Р. - 30

ЗМІСТ

Прорахунки військового будівництва в 1917-1920 рр.....	5
Створення Української військової організації. Керівні органи, структура і мережа УВО.....	14
Основні напрямки діяльності УВО. Військова Організація і уряд ЗУНР.....	32
“Революційно- політичний” період діяльності УВО. Військова Організація і Німеччина.....	49
УВО й ідеологія українського “інтернаціонального” націоналізму. Передумови створення ОУН.....	55
Іменний покажчик.....	77

Підписано до друку 03.11.98. Формат 60x84 1/16

Ум.друк.арк. 4,65 Обл.вид.арк. 4,8

Тираж 250 Зам. 276 1998р. Ціна договірна

Поліграф.д-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ-1, Грушевського, 4